

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної
науки

Дипломна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
на тему

**ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ У
ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XII – XIV СТ.**

Виконав (-ла): студент (-ка) 4 курсу,
групи ІА-42
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Кути Ярини Богданівни

Керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Вітенко Микола Дмитрович

Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент
Щербін Лілія Василівна

Івано-Франківськ, 2026

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія проблеми.....	7
Розділ 2. Передумови та причини політичної роздробленості.....	12
Розділ 3. Політична ситуація на польських землях у період роздробленості. Зовнішні загрози.....	19
Розділ 4. Економічний розвиток польських земель у період політичної роздробленості.....	40
Розділ 5. Відновлення єдності Польської держави.....	48
Висновки.....	60
Список використаних джерел і літератури.....	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема політичної роздробленості польських земель у XII–XIV ст. належить до ключових питань середньовічної історії Центрально-Східної Європи, оскільки вона відображає складні процеси трансформації державних структур, соціальних відносин і господарського розвитку, які визначили подальшу еволюцію польської державності. Період роздробленості був не лише етапом ослаблення централізованої влади, але й часом формування нових політичних інститутів, удосконалення адміністративних механізмів і становлення регіональних центрів економічного життя. Саме в умовах політичної децентралізації відбувалися суттєві зміни у структурі феодального суспільства, зміцнювалися позиції місцевої знаті та духовенства, розширювалися функції міських громад і формувалися передумови для переходу до нових форм державного управління.

Дослідження політичної роздробленості Польщі є важливим у контексті загальноєвропейських історичних процесів, оскільки подібні явища були характерні для багатьох середньовічних держав і відображали закономірний етап розвитку феодального суспільства. У цей час формувалися нові моделі політичної влади, удосконалювалися механізми управління територіями, розвивалися станові інститути та розширювалися функції місцевого самоврядування. Польські землі, перебуваючи на перехресті політичних і культурних впливів Західної та Східної Європи, зазнавали одночасного впливу внутрішніх соціальних змін і зовнішнього тиску сусідніх держав, що надавало їхньому розвитку особливої специфіки.

Важливим напрямом наукового аналізу є з'ясування ролі соціально-економічних процесів у формуванні передумов політичної консолідації. У період роздробленості відбувалося активне освоєння нових земель, розвиток аграрного виробництва, поширення колонізаційних рухів і становлення міського життя. Поступове зростання товарно-грошових відносин, розширення торговельних зв'язків і формування регіональних економічних центрів сприяли зміцненню взаємозалежності окремих земель і підсилювали потребу в централізованій владі, здатній забезпечити стабільність господарських відносин і правовий порядок.

Не менш суттєвим є дослідження впливу зовнішньополітичних чинників на розвиток польських земель у період роздробленості. Постійна військова загроза з боку німецьких князівств, Бранденбурзького маркграфства, Тевтонського ордену, Чехії, Угорщини та монгольських військ істотно ускладнювала внутрішню політичну ситуацію і водночас стимулювала процеси військової організації та зміцнення оборонних структур. Взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів зумовила формування нових стратегій державної політики та сприяла усвідомленню необхідності політичної консолідації.

Особливого значення набуває вивчення процесу відновлення єдності Польської держави наприкінці XIII — на початку XIV ст., який став результатом тривалого розвитку політичних, економічних і культурних чинників. Формування ідеї неподільності державної території, підтримка об'єднавчих прагнень з боку церкви, рицарства і міського населення, а також діяльність окремих правителів сприяли поступовому зміцненню централізованої влади. Відновлення королівської влади і запровадження концепції «корони Польського королівства» стали важливими етапами становлення середньовічної польської державності та визначили подальший напрям її політичного розвитку.

Таким чином, дослідження політичної роздробленості польських земель і процесу відновлення державної єдності дозволяє глибше зрозуміти закономірності розвитку середньовічних держав, механізми подолання політичної дезінтеграції та роль соціально-економічних і культурних чинників у формуванні централізованої монархії.

Об'єктом дослідження є політичні, соціально-економічні та державотворчі процеси на польських землях у період політичної роздробленості.

Предметом дослідження виступають передумови, причини та особливості політичної роздробленості Польщі, характер політичної ситуації в умовах децентралізації державної влади, вплив зовнішніх загроз на розвиток польських земель, економічні процеси у період роздробленості, а також чинники і механізми відновлення єдності Польської держави наприкінці XIII — на початку XIV ст.

Метою дослідження є комплексний аналіз причин і передумов політичної роздробленості польських земель, особливостей їх політичного та економічного розвитку у XII–XIV ст., а також з'ясування основних чинників і етапів відновлення єдності Польської держави.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні завдання дослідження:

1. проаналізувати джерельну базу та стан наукової розробки проблеми політичної роздробленості Польщі;
2. з'ясувати основні передумови та причини виникнення політичної роздробленості на польських землях;
3. охарактеризувати політичну ситуацію на польських землях у період роздробленості та визначити роль зовнішніх загроз у розвитку держави;
4. дослідити особливості економічного розвитку польських земель у XII–XIV ст.;
5. визначити основні етапи та чинники відновлення єдності Польської держави;

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1138 р., коли після смерті Болеслава III Кривоустого було запроваджено систему поділу держави між спадкоємцями, що започаткувала процес політичної роздробленості, до 1320 р., коли відбулася коронація Владислава I Локєтка і завершився процес відновлення єдності Польської держави.

Територіальні межі дослідження охоплюють польські землі періоду середньовіччя, зокрема Малопольщу, Великопольщу, Сілезію, Мазовію, Куявію, Помор'я та інші регіони, що входили до складу польських князівств у період політичної роздробленості.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності, що передбачають всебічне вивчення історичних явищ у їх розвитку та взаємозв'язку. У роботі використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, зокрема

проблемно-хронологічний метод, історико-порівняльний метод, історико-системний аналіз, структурно-функціональний метод, а також метод узагальнення історичних фактів і джерел.

Науковою новизною дослідження є комплексний аналіз процесу політичної роздробленості польських земель з урахуванням взаємозв'язку політичних, соціально-економічних і зовнішньополітичних чинників, а також узагальнення ролі економічного розвитку і діяльності окремих політичних діячів у процесі відновлення єдності Польської держави. У роботі систематизовано основні фактори, що зумовили подолання політичної роздробленості, та визначено їх історичне значення для формування централізованої монархії.

Стан наукової розробки проблеми свідчить про значний інтерес дослідників до питань політичної роздробленості Польщі та процесу відновлення державної єдності. Проблематика досліджувалася у працях польських, українських і європейських істориків, які розглядали політичні, соціально-економічні та культурні аспекти розвитку польських земель у середньовіччі. Водночас окремі аспекти, зокрема взаємозв'язок економічного розвитку і процесів політичної консолідації, потребують подальшого наукового аналізу та узагальнення.

Структуру бакалаврської роботи складають вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел і літератури та додатки. У першому розділі розглянуто джерела та історіографію проблеми, у другому — передумови та причини політичної роздробленості, у третьому — політичну ситуацію на польських землях у період роздробленості та зовнішні загрози, у четвертому — економічний розвиток польських земель у зазначений період, у п'ятому — процес відновлення єдності Польської держави наприкінці XIII — на початку XIV ст.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Дослідження політичного розвитку польських земель доби середньовіччя, зокрема періоду політичної децентралізації та трансформації владних інститутів у XII–XIII ст., ґрунтується на широкому комплексі писемних джерел наративного та актового характеру, а також на значному масиві історіографічних студій, що сформували сучасне наукове бачення даної проблематики [13; 18; 39]. Джерельна база дослідження охоплює пам'ятки середньовічної хронікальної традиції, літописні компіляції, аннали та генеалогічні матеріали, які відображають політичну історію польських земель, династичні процеси та міждержавні взаємини у Центрально-Східній Європі [9; 11; 17].

Основу джерельного корпусу становлять класичні пам'ятки польської середньовічної історіографії, зокрема хроніка Галла Аноніма — *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, що є одним із найдавніших наративних джерел про ранню історію польської державності та діяльність представників династії П'ястів [5]. Цей твір містить важливі відомості про політичні структури ранньофеодальної монархії, механізми легітимації князівської влади та формування ідеології правлячої династії. Значний масив інформації про події середньовічної історії Польщі представлено також у хроніці Яна Длугоша — *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, яка характеризується розвиненою аналітичною структурою викладу та прагненням до систематизації історичного матеріалу у формі послідовного історичного наративу [4].

Важливе місце серед джерел посідають аннали та річники, зокрема *Rocznik kapituły krakowskiej*, які відображають динаміку політичних подій, міждинастичних конфліктів і військово-політичних кампаній у польських землях [6; 7]. Хронікальна компіляція *Cronica magna Lechitarum et Polonorum* також містить значну кількість відомостей про політичну організацію держави, взаємини князівських родів і розвиток адміністративних структур середньовічної Польщі [3]. Ці джерела характеризуються поєднанням фактографічного матеріалу з елементами

сакралізованого історичного дискурсу, що відображає специфіку середньовічної політичної культури та ідеології влади.

Історіографічна традиція дослідження політичної історії польських земель сформувалася у межах як української, так і польської та західноєвропейської історичних шкіл. Значний внесок у розробку проблеми зробили представники класичної української історіографії, насамперед Михайло Грушевський, який у фундаментальній праці *Історія України-Руси* здійснив комплексний аналіз політичних процесів XI–XIII ст., зокрема процесів територіальної децентралізації, еволюції князівської влади та трансформації міждержавних відносин у регіоні Центрально-Східної Європи [12]. Його дослідження характеризується використанням принципів історизму, критичного аналізу джерел і порівняльно-історичного методу.

Вагомий внесок у розвиток сучасної української медієвістики зробили праці Олександра Головка, який дослідив політичні взаємини Русі та Польщі у контексті міжнародної системи середньовічної Європи [8; 9]. У своїх роботах він акцентував увагу на ролі прикордонних територій як специфічних політичних утворень, що функціонували в умовах постійної військово-політичної конкуренції та династичної боротьби. Значний науковий інтерес становлять також дослідження Леонтія Войтовича, присвячені генеалогічній структурі князівських династій Східної Європи, що дозволяють реконструювати механізми спадкування влади та формування політичної еліти середньовічних держав [9].

Подальший розвиток історіографічної традиції дослідження політичної історії польських земель характеризується поступовим переходом від описово-нарративної моделі історичного викладу до аналітично-системного підходу, який передбачає застосування методів структурно-функціонального аналізу, історико-порівняльної реконструкції та політико-інституційної інтерпретації історичних процесів. У цьому контексті важливе місце займають дослідження, спрямовані на вивчення трансформації державних інститутів у період політичної фрагментації, що супроводжувалася зміною характеру міждинастичних відносин і формуванням нових моделей територіального управління.

Особливу увагу сучасні дослідники приділяють проблемі так званого принципату як специфічної форми організації верховної влади у Польщі XII–XIII ст. Зокрема, у працях польських істориків простежується тенденція до інтерпретації системи старшинства не лише як механізму династичної субординації, а як складного політико-правового інституту, спрямованого на збереження єдності держави в умовах децентралізації влади. Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили М. Святловський, який розглядав процес політичної роздробленості як закономірний етап еволюції феодальної державності [39], а також К. Ясінський, що здійснив детальну реконструкцію генеалогічних зв'язків династії П'ястів і механізмів спадкування влади [32].

У сучасній історіографії дедалі більшого значення набуває дослідження персоналістичного виміру політичної історії, що передбачає аналіз діяльності конкретних правителів як суб'єктів політичного процесу. У цьому напрямі важливими є біографічні студії, присвячені окремим представникам династії П'ястів, зокрема дослідження Я. Добоша про політичну діяльність Казимира II Справедливого [25] та монографія М. Дворсачека про Владислава II Вигнанця [26]. У зазначених працях здійснено комплексний аналіз політичних стратегій правителів, їхніх дипломатичних контактів, військових кампаній і внутрішньополітичних реформ, що дозволяє розглядати період політичної роздробленості не лише як фазу занепаду державної централізації, а як етап формування нових форм політичної організації суспільства.

Вагомий сегмент історіографії становлять дослідження соціально-економічних аспектів розвитку середньовічної Польщі, що дозволяють розкрити матеріальні передумови політичних трансформацій. У працях А. Єзерського та Ц. Лещинської простежується взаємозв'язок між економічними процесами, розвитком міської інфраструктури та формуванням регіональних центрів влади, які поступово набували політичної автономії [33]. Аналіз господарської структури середньовічного суспільства дозволяє розглядати політичну роздробленість як складний соціально-економічний феномен, що виник унаслідок зміни характеру

земельної власності, посилення позицій місцевої аристократії та формування нових адміністративно-територіальних одиниць.

У контексті дослідження політичної історії середньовічної Польщі важливе значення має також вивчення релігійних чинників, які відігравали ключову роль у легітимації влади та формуванні політичної ідентичності. Запровадження християнства у слов'янському середовищі, як зазначає А. Власто, стало визначальним фактором інтеграції польських земель у загальноєвропейський культурно-цивілізаційний простір, що сприяло розвитку державних інститутів і формуванню нових моделей політичної поведінки [8]. Релігійна ідеологія виступала важливим інструментом консолідації суспільства та зміцнення авторитету князівської влади, забезпечуючи символічне обґрунтування політичних рішень і військових кампаній.

Водночас сучасна історіографія дедалі більше орієнтується на міждисциплінарний підхід, що передбачає використання результатів археологічних, антропологічних і культурологічних досліджень для реконструкції історичних процесів. У цьому контексті особливу увагу привертають праці О. Комара, який досліджував взаємини Русі та Польщі у ранньому середньовіччі на основі аналізу матеріальної культури, археологічних знахідок і топографії поселень [17]. Такий підхід дозволяє розглядати політичну історію не лише як послідовність подій, а як комплексну систему взаємодії соціальних, економічних і культурних факторів, що визначали розвиток середньовічного суспільства.

Значну роль у формуванні сучасного бачення історії Польщі відіграли також праці Н. Дейвіса, який розглядав розвиток польської державності в контексті загальноєвропейських цивілізаційних процесів [13; 24], а також дослідження О. Галецького, присвячені історії Польщі та Центрально-Східної Європи [30].

Сукупність джерел і наукових досліджень, представлених у наведеному списку літератури, створює надійну концептуальну основу для комплексного аналізу політичної еволюції польських земель у період середньовіччя та дозволяє розглядати феномен політичної роздробленості як закономірний етап розвитку феодальної державності у Центрально-Східній Європі. Водночас сучасні історичні

студії дедалі частіше акцентують увагу не лише на політичних аспектах процесу децентралізації влади, але й на соціально-економічних, династичних та культурно-релігійних чинниках, які впливали на трансформацію державного устрою. Важливе значення у цьому контексті мають також компаративні дослідження, що дозволяють співвіднести польський досвід із аналогічними процесами в інших країнах середньовічної Європи. Це, своєю чергою, сприяє глибшому осмисленню специфіки політичного розвитку Польського королівства та його місця у загальноєвропейських історичних процесах.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Процес формування польської державності належить до фундаментальних проблем середньовічної історії Центрально-Східної Європи та розглядається у нерозривному зв'язку з глибинними політичними, соціально-економічними та культурно-релігійними трансформаціями ранньофеодального суспільства. Виникнення держави на польських землях було тривалим і складним процесом, що розгортався в умовах поступової консолідації західнослов'янських племінних союзів — полян, віслян, мазовшан, поморян, слензан та інших етнополітичних спільнот. Уже в IX—X ст. на території Великопольщі сформувалися перші осередки політичної централізації, пов'язані з розвитком укріплених городищ (городів), які виконували функції адміністративних, військових і господарських центрів. Посилення ролі таких центрів, як Гнезно, Познань і Гнеч, стало важливим чинником формування ранньодержавних інституцій та становлення територіальної організації влади [29, с. 68].

Вирішальну роль у процесі державотворення відіграла династія П'ястів, діяльність якої започаткувала перехід від племінної організації суспільства до ранньофеодальної монархії. Перші представники цієї династії, зокрема легендарний П'яст та його наступники - Земовіт, Лешек і Земомисл, заклали підвалини спадкової влади, однак саме за правління князя Мешка I (бл. 960-992) відбулося остаточне оформлення політичного ядра польської держави [14, с. 74]. Мешко I здійснив активну військово-політичну експансію, підпорядкував значну частину польських земель, встановив контроль над стратегічно важливими торговельними шляхами, що сприяло зміцненню економічної бази держави та зростанню ролі князівської адміністрації. Формування дружинної організації війська, запровадження системи збору данини та створення мережі укріплених центрів управління стали важливими складовими становлення державного апарату.

Надзвичайно важливим етапом у процесі інституціоналізації польської державності стало прийняття християнства у 966 р., яке мало не лише релігійне, а й вагоме політичне та цивілізаційне значення. Запровадження латинського обряду

забезпечило включення Польщі до сфери впливу західноєвропейської християнської цивілізації, сприяло встановленню дипломатичних відносин із державами Священної Римської імперії та Чехії, а також зміцнило міжнародний авторитет правлячої династії. Створення Познанського єпископства (968 р.) започаткувало формування церковної організації, що стала одним із ключових інструментів централізації влади та поширення християнської ідеології серед населення [6, с. 102]. Християнізація також сприяла розвитку писемності, правових норм і адміністративних практик, які відповідали європейським стандартам державного управління.

Упродовж X – початку XI ст. польська держава переживала період активного територіального розширення та зміцнення політичної централізації. Особливого піднесення вона досягла за правління князя Болеслава I Хороброго (992-1025), який значно розширив межі держави, приєднав Сілезію, Малопольщу, Помор'я, а також тимчасово встановив контроль над частиною земель Чехії та Київської Русі [35, с. 89-91]. Важливим політичним досягненням цього періоду стало утворення незалежної церковної організації на з'їзді в Гнезні у 1000 р., що піднесло статус Польщі на міжнародній арені та створило передумови для коронації Болеслава I у 1025 р., яка символізувала остаточне оформлення польської держави як самостійного королівства.

Поступове формування феодальних відносин на польських землях супроводжувалося накопиченням внутрішніх суперечностей у системі державного управління, що з часом спричинило ослаблення централізованої влади та створило об'єктивні передумови для політичної децентралізації. Уже в другій половині XI - на початку XII ст. польська держава зіткнулася з низкою кризових явищ, які проявилися у загостренні боротьби за владу між представниками правлячої династії, посиленні автономістських тенденцій місцевої знаті та зростанні ролі регіональних політичних центрів. У цих умовах централізована монархічна система виявилася неспроможною ефективно контролювати розгалужену територію держави, що сприяло поступовому формуванню удільної моделі державного устрою [30, с. 44-46].

Однією з найважливіших причин політичної роздробленості стала специфіка спадкового права, яка передбачала поділ державної території між усіма синами правителя. Така практика мала глибокі корені у традиціях родового володіння та ранньофеодальних уявленнях про державу як особисту власність династії. Особливо яскраво ця тенденція проявилася після смерті короля Болеслава III Кривоустого у 1138 р., він в свою чергу дедалі чіткіше усвідомлював масштабність внутрішніх політичних викликів, пов'язаних із наростанням децентралізаторських тенденцій у межах держави [24, s. 89]. Носіями цих процесів виступала передусім світська знать, політична вага яких невпинно зростала внаслідок концентрації значних земельних ресурсів, зміцнення господарської бази та розширення адміністративних і військових повноважень на місцях. Посилення позицій цієї соціальної групи об'єктивно підривало основи централізованої князівської влади та створювало загрозу територіальній цілісності держави, що спонукало правителя до пошуку правових механізмів регулювання внутрішньополітичних відносин і забезпечення спадкової стабільності династичної влади.

У відповідь на ці виклики Болеслав III ініціював створення нормативного акта, який у подальшій історіографії отримав назву «заповіт Болеслава Кривоустого». За своїм характером цей документ виходив за межі приватно-правового розпорядження і фактично виконував функції державного статуту, спрямованого на врегулювання принципів престолонаслідування та визначення моделі організації верховної влади. Існують підстави припускати, що зазначений акт був підготовлений за кілька років до смерті правителя, яка настала у 1138 р., і набув чинності після його офіційного схвалення представниками світської та духовної еліти [32, s. 23]. Саме факт урочистого затвердження документа, ймовірно, шляхом колективної присяги, надавав йому статусу публічно-правового акта, що мав загальнообов'язкову силу в межах держави. У науковій літературі також висловлюється припущення про можливе санкціонування цього акту папською курією, що могло забезпечити додаткову легітимацію його положень у системі тогочасного християнського правового порядку.

Попри те, що оригінальний текст документа не дійшов до нашого часу, його основний зміст реконструйовано на підставі свідчень пізніших хронік і правових традицій. Центральним положенням цього акту стало встановлення нової моделі територіально-політичної організації держави, що передбачала поєднання спадкових князівських уділів із неподільним верховним доменом. З одного боку, сини Болеслава III отримували у спадкове володіння окремі території, які становили матеріальну основу їхнього політичного існування та забезпечували економічну самодостатність династичних ліній. З іншого боку, було сформовано особливий політичний центр - так званий сеньйоратний уділ, який не підлягав поділу і перебував у розпорядженні старшого представника династії П'ястів [14, с. 376].

У такий спосіб було запроваджено принципи сеньйорату та принципату, що ґрунтувалися на ідеї вікового старшинства як визначального критерію набуття верховної влади. Старший у роді князь - принцепс або сеньйор виступав носієм верховних державних функцій і мав координувати діяльність інших удільних правителів, забезпечуючи формальну єдність держави. Водночас така модель влади поєднувала елементи централізації з фактичною автономією регіональних князівств, що закладало суперечливі передумови для подальшого розвитку політичної системи.

Компетенція верховного князя визначалася досить широким спектром владних повноважень, які підкреслювали його провідну роль у структурі державного управління. До сфери його юрисдикції належали питання зовнішньої політики та військової організації держави, зокрема право оголошення війни, здійснення верховного командування військом, укладання мирних угод і дипломатичних договорів із сусідніми державами [30, s. 51]. Крім того, принцепс виконував функції офіційного представника держави на міжнародній арені, здійснював контроль за діяльністю церковної ієрархії шляхом призначення архієпископів і єпископів, а також мав вплив на формування центральної адміністрації. Важливою складовою його повноважень залишалося здійснення

верховної судової влади у найважливіших справах, що підкреслювало його статус як носія найвищого суверенітету.

Особливе значення у системі сеньйорату мали території, що входили до складу верховного домену. Після смерті Болеслава III ці землі повинні були перейти до його старшого сина Владислава, який ставав першим носієм інституту верховної влади в новій політичній системі та отримував значний комплекс земель, що становили міцну матеріальну та військово-політичну основу його домінуючого становища в межах держави. До складу його діничного уділу входили Сілезія та Любуська земля – регіони, які мали важливе стратегічне значення завдяки своєму прикордонному розташуванню, розвинутим господарським ресурсам і контролю над важливими торговельними шляхами, що поєднували польські території з німецькими землями та регіонами Центральної Європи [27, s.117-119].

Інші сини правителя також були наділені спадковими уділами, які становили основу їхнього політичного та економічного існування і водночас закріплювали тенденцію до територіальної автономізації окремих регіонів. Так, Болеслав, прозваний Кучерявим, отримав у володіння Мазовію та Куявію – землі, що характеризувалися значним потенціалом колонізаційного розвитку та відігравали важливу роль у системі оборони держави від зовнішніх загроз, зокрема зі східного та північного напрямків. Мешко став правителем Великопольщі - історичного осередку ранньої польської державності, де зосереджувалися давні адміністративні центри та символічні атрибути династичної влади. Генрик, у свою чергу, отримав Сандомирську землю, яка займала стратегічне положення на південно-східних рубежах держави та виконувала функцію важливого прикордонного форпосту, забезпечуючи контроль над торговельними комунікаціями і оборону від зовнішніх вторгнень [39, s. 226-229].

Особливого значення в контексті внутрішньодинастичних відносин набув той факт, що наймолодший син Болеслава III - Казимир, який з'явився на світ незадовго до смерті батька, фактично був усунутий від первинного розподілу спадкових володінь і не отримав власного уділу. Така ситуація не лише підкреслювала складність механізму спадкового поділу держави, але й створювала

потенційний осередок політичної напруженості всередині правлячої династії. В умовах функціонування системи сеньйорату подібні диспропорції у розподілі земель могли провокувати загострення боротьби за владу між окремими представниками роду П'ястів, сприяти формуванню опозиційних угруповань і, зрештою, посилювати тенденції до політичної децентралізації та поглиблення процесів феодальної роздробленості на польських землях у другій половині XII - XIII ст. [38, s. 173].

Запроваджена Болеславом III система престолонаслідування становила своєрідний політико-правовий компроміс між традиційною концепцією одноосібної монархічної влади та усталеною в середньовічному суспільстві практикою розподілу державної території між членами правлячої династії. Вона поєднувала прагнення зберегти формальну єдність держави під зверхністю старшого представника роду з необхідністю забезпечити матеріальну базу існування для інших князів, що відповідало логіці родово-династичного устрою ранньофеодальної монархії. Таким чином, нова модель організації влади передбачала співіснування централізуючих і децентралізуючих елементів, які, з одного боку, мали гарантувати стабільність державного управління, а з іншого закладали потенціал для подальшого посилення автономії окремих удільних князівств.

Незалежно від тих політичних міркувань, якими керувався Болеслав III під час укладення свого нормативного акту, цей документ започаткував якісно новий етап у розвитку польської державності. Його реалізація означала принципову трансформацію характеру державної влади та власності на територію країни: держава перестала розглядатися виключно як особистий домен правителя і поступово набула рис колективної власності династії П'ястів. У такий спосіб було закладено правові та політичні підвалини нового порядку організації влади, який ґрунтувався на принципі династичного розподілу територій між представниками правлячого роду.

Унаслідок цього польська монархія еволюціонувала від моделі персоніфікованого монархічного володіння до системи родово-династичного

управління, у межах якої кожен представник правлячого роду отримував власну територіальну базу влади, але водночас визнавав формальне верховенство старшого князя.

Подібна система, попри спробу зберегти політичну єдність держави, фактично сприяла посиленню автономістських тенденцій серед окремих гілок династії та загостренню міжусобної боротьби за великокнязівський престол. Така трансформація політичної структури держави істотно змінила характер міжкнязівських відносин і стала однією з ключових передумов формування системи удільних князівств та поглиблення процесів феодальної роздробленості на польських землях у наступні століття. Крім того, послаблення централізованої влади негативно позначилося на здатності держави ефективно реагувати на зовнішньополітичні виклики, що у подальшому мало важливі наслідки для міжнародного становища Польщі у Центрально-Східній Європі.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД РОЗДРОБЛЕНОСТІ. ЗОВНІШНІ ЗАГРОЗИ

Після введення в дію статуту про престолонаслідування політична система польської держави вступила в якісно нову фазу розвитку, позначену хронічною нестабільністю владних структур, загостренням внутрішньодинастичних суперечностей і постійним перегрупуванням територіально-політичних центрів. Згідно з положеннями цього нормативного акту, верховна влада в державі переходила до старшого представника роду П'ястів - принцепса, яким став Владислав II (1138–1146), старший син Болеслава III. Однак уже на початковому етапі реалізації сеньйоратної моделі державного устрою виявилися її внутрішні суперечності, що полягали у поєднанні формальної централізації з фактичною автономією удільних князівств. Саме ця подвійність політичної системи спричинила перші конфлікти між верховним князем і його молодшими братами Болеславом Кучерявим та Мешком, які, спираючись на підтримку значної частини можновладної еліти, прагнули обмежити домінування принцепса та зміцнити власні регіональні позиції. Згадки про ці події маємо в хроніці Яна Длугоша, де зазначається наступне: *«...майбутній поділ Польського королівства на чотири частини, якого остерігалися, мов якоїсь пошесті, справедливо передбачаючи, що він невдовзі спричинить заворушення, внутрішні чвари й накличе нещастя на підданих. Передбачалося також, що поділ Польського королівства неминуче призведе і до їхньої загибелі, адже все, що піддається поділу, приречене на занепад. Коли ж у державних справах почала дедалі більше відчуватися нестійкість через розбіжності у поглядах князів, які видавали суперечливі розпорядження, а самі князі - четверо синів Болеслава - наполягали на наданні їм у володіння визначених батьківським розпорядженням князівств і земель, під Краковом було скликано загальний з'їзд усіх земель. Там після тривалих обговорень і нарад, за згодою всіх прелатів і польських можновладців, первісток і найстарший син - Владислав - був визнаний наступником на престолі свого батька Болеслава.»* [4].

Показовим проявом цього протистояння стала подія 1140–1141 рр., коли молодші князі, ігноруючи прерогативи Владислава II, уклали у Ленчиці шлюбний союз своєї сестри з одним із руських князів, що мало не лише династичне, а й стратегічне значення [10, с. 93]. Подібні дії свідчили про трансформацію внутрішньополітичної боротьби у сферу міжнародних відносин, оскільки кожна зі сторін прагнула забезпечити собі зовнішню підтримку. Владислав II, діючи за логікою середньовічної політики союзів, також звернувся до руських князів, укріпивши свої позиції шляхом шлюбної дипломатії – одруження свого старшого сина Болеслава з представницею руської княжої родини [10, с. 97]. Унаслідок цього у 1142 р. він здійснив військову кампанію проти братів, що завершилася їхнім тимчасовим підкоренням, однак не ліквідувала причин конфлікту.

Новий виток політичної напруженості був пов'язаний зі смертю княгині Саломеї у 1144 р., після чого розгорнулася боротьба за контроль над її вдовиним доменом. У цій ситуації Владислав II вдалося мобілізувати військову підтримку союзників, однак його подальші дії, зокрема репресії проти воєводи Пйотра Влостовіца – одного з найвпливовіших представників сілезької знаті, – спричинили різке падіння його політичного авторитету [34, с. 158]. Осліплення та конфіскація маєтків цього урядовця не лише викликали обурення серед аристократії, але й продемонстрували кризу механізмів взаємодії між центральною владою та регіональною елітою. Як наслідок, значна частина рицарства перейшла на бік опозиції, що суттєво послабило позиції принцепса.

Кульмінацією внутрішнього конфлікту стала кампанія Владислава II проти братів, які переховувалися у Познані. *«...Хоча польський князь Владислав, як первородний і старший, отримав уділ більший і значніший від братів, а саме Краківське князівство, і за рішенням як батька - коли той ще жив, - так і панів та можновладців польських, а також за згодою братів, володів верховною і монаршою владою в королівстві, він, переконаний, що всі князівства і володіння, які припали братам як уділи, були в нього відібрані й вирвані, будучи охоплені болем і тривогою, відчував тяжкі страждання і неспокій...Він часто скаржився друзям на цю свою ганьбу і пограбування. А до ще більшої заздрості й рішучості*

діяти підбурювали князя Владислава, за природою такого амбітного і жорстокого, сповнені образ і гніву слова його дружини, княгині Кристини, сестри імператора Генріха... Такими і багатьма іншими жіночими словами вона наполегливо підбурювала слабого князя Владислава. Було видно з його настрою і виразу обличчя, що ці слова його ламають і тривожать. Такими способами і численними іншими підбурюваннями свого чоловіка вона, заглушивши в ньому братні почуття, схилила його до початку війни проти братів і своїми намовами підштовхнула до злочинних, необдуманих, безрозсудних кроків, щоб, слухаючи її планів, принести загибель братам, над якими - і це було найганебніше - він за заповітом батька мав здійснювати опіку, а не виганяти їх.» [4]. Незважаючи на втручання гнєзненського архієпископа, який спочатку виступив посередником у врегулюванні конфлікту, а згодом застосував до принцепса анафему, політична ситуація продовжувала загострюватися. У 1146 р. Владислав II зазнав поразки від рицарського ополчення і був змушений залишити Краків, виїхавши до Німеччини, де перебував до своєї смерті у 1159 р. Саме цей вимушений від'їзд закріпив за ним у джерелах і хронікальній традиції прізвисько Вигнанець [26, s. 183].

Вигнання законного принцепса створило ситуацію політичної невизначеності, оскільки його наступник Болеслав IV Кучерявий (1146–1173) посів краківський престол за відсутності формального зречення Владислава II [21, s. 154]. Така обставина надавала новому правлінню ознак нелегітимності й створювала підстави для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи польських земель. Зокрема, Владислав II, прагнучи повернути свої володіння - Сілезію та Любуську землю, - визнав себе васалом німецького короля Конрада III (1138–1152), *«Коли після тривалої хвороби римський король Конрад поволі повертався до кращого здоров'я, польський князь Владислав, перебуваючи на вигнанні разом із дружиною і синами, знову звернувся до імператора з гарячими проханнями, щоб той змилювався над ним і його дітьми та не дозволив йому й надалі вести життя вигнанця.»* [5] що спричинило військовий похід останнього на Польщу у 1146 р. Проте, досягнувши рубежів Одри та отримавши від польських князів запевнення у підданстві, король обмежився демонстрацією сили і повернувся до своїх володінь.

Подальший розвиток подій засвідчив, що політична система польської держави дедалі більше втягувалася у сферу загальноєвропейських міжнародних відносин. У 1147 р. Мешко, один із молодших братів Владислава II, взяв участь у хрестовому поході проти полабських слов'ян, організованому німецькими феодалами, що стало свідченням інтеграції польських князівств у систему західноєвропейських військово-політичних коаліцій [12, с. 213]. Водночас внутрішні конфлікти не припинялися, а територіальні кордони уділів залишалися нестабільними. Після смерті Владислава II у 1159 р. під тиском імператора Фрідріха I Барбаросси у 1163 р. його сини Болеслав I Високий і Мешко I Кривоногий отримали у володіння Сілезію, що остаточно закріпило їхній політичний статус як самостійних удільних правителів [16, с. 162-163].

Суттєві територіальні зміни відбулися також після загибелі князя Генрика у 1166 р. під час походу проти прусів. Його Сандомирський уділ було поділено між іншими членами династії: частину земель із центром у Вісліці отримав князь Казимир, тоді як решта територій перейшла під контроль Болеслава IV і Мешка [18, с. 98]. Подібні перерозподіли свідчили про відсутність стабільної системи спадкування і про постійний характер територіальних трансформацій, що ставали невід'ємною рисою політичного розвитку Польщі доби роздробленості.

Після смерті Болеслава IV у 1173 р. верховна влада перейшла до Мешка III, згодом прозваного Старим. Його правління характеризувалося спробами відновити домінування принцепса над удільними князями та посилити контроль над фінансовими ресурсами держави, зокрема шляхом зміни монетної системи і регулювання соціально-правового статусу населення. Проте така політика викликала опір з боку знаті та духовенства, що у 1177 р. призвело до відкритого заколоту і усунення Мешка III від влади [23, с. 111]. У результаті краківський престол перейшов до Казимира II Справедливого (1177–1194), чия влада була встановлена за підтримки місцевої аристократії, що свідчило про зростання її політичної ролі у визначенні долі верховної влади.

Визнання Казимира II принцепсом на з'їзді у Ленчиці у 1180 р. стало важливим рубежем у трансформації політичної системи польської держави.

Ухвалені там рішення, підтверджені папською владою, фактично підривали традиційний принцип сеньйорату і закладали основу для переходу до спадкового характеру володіння краківським престолом [25, s. 178]. Подальші події — зокрема спроби Мешка III відновити контроль над Краковом, його поразка у битві на річці Мозгава поблизу Снджейова у 1195 р., а також короткочасне повернення до влади у 1198 р. — лише підтвердили тенденцію до поступової деградації сеньйоратної системи та перетворення верховної влади на об'єкт політичних компромісів між князями та знаттю.

Таким чином, політична історія польських земель другої половини XII - початку XIII ст. характеризувалася не лише постійними територіальними перетрубаціями між представниками династії П'ястів, але й глибокою трансформацією самого принципу верховної влади. Система сеньйорату, задумана як механізм збереження єдності держави, поступово втратила свою регулятивну функцію, поступившись місцем династично-спадковим і регіональним моделям влади, що остаточно закріпило політичну фрагментацію Польщі у добу роздробленості.

Попри внутрішню політичну фрагментацію, що характеризувала польські землі у XII-XIII ст., роздроблена Польща впродовж тривалого часу не стала об'єктом систематичної військово-політичної експансії з боку сусідніх держав. Такий стан речей значною мірою пояснювався тим, що провідні політичні сили Центрально-Східної Європи були зайняті вирішенням власних внутрішніх проблем або зосереджували свої зовнішньополітичні інтереси в інших регіонах. У результаті польські князівства, незважаючи на слабкість централізованої влади, тривалий час зберігали відносну політичну автономію, хоча окремі прикордонні території піддавалися періодичним вторгненням і територіальним втратам. Особливо показовими у цьому контексті були відносини зі Священною Римською імперією, яка, незважаючи на свою формальну зверхність над частиною польських правителів, не здійснювала масштабної агресії проти польських земель.

Військові походи імперських правителів проти Польщі мали здебільшого обмежений характер і були спрямовані на вирішення конкретних династичних

питань, а не на завоювання території. Так, у 1146 р. німецький король Конрад III (1138-1152) здійснив похід з метою відновлення влади вигнаного принцепса Владислава II Вигнанця. Проте військо дійшло лише до річки Одри, не завдавши істотних руйнувань польським землям, після чого обмежилося отриманням від Болеслава IV Кучерявого васальної присяги [23, с. 165-166]. Аналогічний характер мав і похід імператора Фрідріха I Барбароси (1155-1180) у 1157 р., коли його війська просунулися до Познані, але, задовольнившись присягою на вірність та обіцянкою сплати грошової данини, повернулися до своїх володінь. Подібну дипломатичну тактику використав і Казимир II Справедливий, який у 1184 р. визнав верховенство імперії, запобігши тим самим можливому військовому вторгненню, що могло бути здійснене з метою повернення краківського престолу Мешкові III Старому [25, с. 245]. Надалі, починаючи з правління Фрідріха I Барбароси, зовнішньополітичні пріоритети імперії дедалі більше зміщувалися у бік Італії, тоді як у другій половині XIII ст. вона переживала період так званого «великого безкоролів'я» (1256-1273), що значно обмежувало її можливості втручатися у польські справи.

Явно відмінну, значно активнішу та стратегічно виваженішу лінію поведінки демонстрували німецькі феодалні правителі прикордонних територій, чії володіння безпосередньо межували з польськими землями і які, користуючись ослабленням центральної влади в умовах політичної роздробленості, поступово формували власну, фактично автономну від імператорського центру систему зовнішньополітичних і військово-адміністративних дій. На відміну від імператорів Священної Римської імперії, котрі здебільшого обмежувалися демонстративними акціями військового тиску або символічним утвердженням васальної залежності польських князів, місцеві німецькі можновладці діяли більш прагматично і послідовно, орієнтуючись на довготривале територіальне розширення та закріплення своїх позицій на східному прикордонні [14, с. 356]. У цьому контексті особливого значення набуває діяльність бранденбурзьких маркграфів, які упродовж XIII ст. стали головними провідниками німецької експансії на польські землі та в регіон Помор'я.

Бранденбурзьке маркграфство, сформоване в середині XII ст. Альбрехтом Ведмедем на територіях, завойованих у полабських слов'ян, насамперед лютичів, поступово перетворилося на важливий політичний і військовий центр німецького просування на схід. Власне утворення цього маркграфства було частиною ширшого процесу колонізаційно-військової експансії, відомого в історіографії як «німецький східний рух» (Ostsiedlung), що супроводжувався не лише підкоренням слов'янських племен, але й трансформацією їхніх територій у складові частини німецького феодалного простору [14, с. 379]. Символічним проявом цієї трансформації стало перейменування давнього слов'янського центру Бранібора на Бранденбург, що засвідчувало поступову германізацію регіону та утворення нової адміністративно-політичної системи. Уже в XIII ст. бранденбурзькі правителі, використовуючи військову силу, дипломатичні союзи та економічні інструменти, розгорнули систематичну експансію у напрямку польських прикордонних земель, прагнучи встановити контроль над ключовими комунікаційними вузлами і стратегічними рубежами.

Першим і водночас найбільш показовим об'єктом цієї експансії стала Любуська земля прикордонний регіон, що займав особливе місце у військово-оборонній системі польської держави. Її географічне розташування по обох берегах Одри, а також близькість до внутрішніх районів Великопольщі та Сілезії надавало їй значення своєрідного «переднього бастиону» польської державності. Саме через цю територію проходили важливі торговельні й військові шляхи, які з'єднували польські землі з Центральною Європою, що робило її ключовим об'єктом боротьби між польськими князями та німецькими феодалами [18, с. 243-244]. Усвідомлюючи стратегічний потенціал цього регіону, маркграфи мейсенський і бранденбурзький, діючи у взаємодії з магдебурзьким архієпископом, здійснили серію військових кампаній, у ході яких місто Любуш було захоплено у 1209, 1225 і 1239 рр., хоча кожного разу польська сторона, мобілізуючи місцеві військові ресурси, змушувала загарбників відступати [23, с. 176-177].

Вирішальним етапом у процесі втрати Польщею цього стратегічного регіону стали події 1249 р., коли легніцький князь Болеслав II Рогатка, втягнутий у

тривалий і виснажливий конфлікт зі своїм братом вроцлавським князем Генриком III Білим, змушений був вдатися до політичного компромісу, який мав фатальні наслідки для територіальної цілісності його володінь. З метою отримання військової підтримки він передав половину Любуської землі магдебурзькому архієпископові на умовах застави, а щодо другої половини визнав свою ленну залежність, погодившись виконувати васальні обов'язки [30, s. 182]. Такий крок, продиктований короткостроковими політичними інтересами, у стратегічній перспективі призвів до втрати контролю над регіоном, оскільки князь не зміг виконати умов угоди і викупити заставлену територію.

Подальший розвиток подій засвідчив незворотність цього процесу. Інша частина Любуської землі за обставин, що залишаються недостатньо з'ясованими в джерелах, перейшла під контроль Бранденбурзького маркграфства, а близько 1253 р. магдебурзький архієпископ остаточно поступився йому і своєю частиною володінь [34, s. 342]. Таким чином, у середині XIII ст. Любуська земля повністю опинилася в руках бранденбурзьких правителів, що означало суттєву зміну геополітичної конфігурації регіону. Втрата цієї території мала довготривалий характер: польська держава на багато століть втратила контроль над західними підступами до своїх центральних земель, і лише значно пізніше змогла частково відновити свої позиції на правобережній частині цього регіону.

Оволодіння Любуською землею відкрило перед Бранденбурзьким маркграфством нові можливості для подальшого територіального просування. Цей регіон перетворився на стратегічний плацдарм, з якого німецькі феодали організували систематичне проникнення в малозаселені райони північно-західної частини Великопольщі, відомої як Завартя, а також у південно-західні території Західного Помор'я. Одночасно з військовими акціями здійснювалася масштабна колонізаційна політика, що передбачала переселення німецького населення на новозахоплені землі, заснування нових поселень і створення адміністративних структур, підпорядкованих бранденбурзькій владі. Унаслідок цього у другій половині XIII ст. сформувалося нове територіальне утворення — так звана Нова

марка (Neumark), яка фактично стала східною провінцією Бранденбурзького маркграфства і водночас його форпостом у подальшій експансії [23, s. 193-195].

Особливо небезпечним для польської державності було те, що процес територіального просування німецьких феодалів відбувався поступово, без масштабних воєнних кампаній, що дозволяло їм закріплюватися на нових територіях без значного опору. Князі Великопольщі та Західного Помор'я, зосереджені на внутрішніх династичних конфліктах, недооцінили стратегічні наслідки цієї експансії. У результаті німецькі володіння поступово вклинилися між польськими землями, утворивши своєрідний територіальний коридор, який фізично відокремив Західне Помор'я від основного масиву польських територій. Така геополітична трансформація не лише посилила регіональну ізоляцію Помор'я, але й створила передумови для його подальшого політичного віддалення від польського державного центру, що виявилось особливо відчутним у період відновлення польської державності наприкінці XIII — на початку XIV ст.

Тривалий період від середини XII до середини XIII ст. у розвитку польсько-чеських відносин характеризувався відносною політичною рівновагою, яка не супроводжувалася відкритими воєнними конфліктами чи територіальними зазіханнями з боку обох держав [30, s. 187]. Такий стан справ був зумовлений не стільки стабільністю міждержавних відносин, скільки тим, що політичні еліти обох країн були зайняті розв'язанням внутрішніх проблем, пов'язаних із династичними суперечностями, процесами територіального перерозподілу та формуванням нових механізмів владарювання в умовах феодальної роздробленості. Однак ця відносна стабільність виявилася нетривкою і була порушена внаслідок подій, що розгорнулися поза межами безпосередньо польських земель, але мали далекосяжні наслідки для всієї політичної системи Центральної Європи. Йдеться насамперед про кризу спадкування в австрійських володіннях після припинення у 1246 р. чоловічої лінії династії Бабенбергів, що спричинило масштабну боротьбу за контроль над так званою бабенберзькою спадщиною [13, с. 453].

Утворений унаслідок цієї династичної кризи політичний вакуум швидко переріс у тривале міжнародне протистояння між двома провідними державами

регіону – Угорським королівством і Чеським королівством. Угорський король Бела IV (1235–1270), прагнучи зміцнити свої позиції у Центральній Європі та забезпечити контроль над стратегічно важливими територіями, проголосив себе правителем Штирії, що означало фактичне розширення угорського політичного впливу на захід. У свою чергу, чеський король Вацлав I (1230–1253), використовуючи як дипломатичні засоби, так і династичні аргументи, домогся закріплення за своїм сином Пржемислом Отакаром значної частини австрійських земель [14, с. 401-405]. Таким чином, боротьба за бабенберзьку спадщину поступово набула характеру широкого геополітичного конфлікту, в який були втягнуті не лише безпосередні претенденти на австрійські володіння, але й сусідні держави, пов'язані з ними союзницькими або родинними відносинами.

Саме в цьому контексті слід розглядати політичну позицію краківського князя Болеслава V Соромливого, який, перебуваючи у шлюбних зв'язках із угорською королівською родиною, виступив на боці Бели IV. Така орієнтація не була випадковою, оскільки родинні зв'язки в умовах середньовічної політики відігравали роль одного з ключових чинників формування міжнародних союзів. Подібну позицію зайняв і галицько-волинський князь Данило Романович, який також перебував у родинних відносинах з угорським двором. У результаті сформувався своєрідний військово-політичний блок, спрямований проти чеського впливу в регіоні [16, с. 98].

Конкретним проявом цього союзу стала військова акція 1253 р., коли Болеслав V Соромливий разом із опольським князем Владиславом, спираючись на допомогу руських військових підрозділів, здійснив напад на місто Опаву - важливий адміністративний і стратегічний центр Моравії [20, с. 213]. Цей виступ мав не лише військове, але й символічне значення, оскільки засвідчив готовність польських князів активно втручатися у міждержавні конфлікти за межами власних територій. Водночас відсутність вирішального результату цієї кампанії продемонструвала обмеженість військових ресурсів польських правителів у протистоянні з потужними державами регіону.

Поступове виснаження сторін у тривалому протистоянні сприяло переходу від воєнних дій до дипломатичних форм урегулювання конфлікту. Важливим етапом у цьому процесі стала зустріч Болеслава V Соромливого з чеським королем Пржемислом Отакаром II (1253-1278), що відбулася у 1273 р. і ознаменувала нормалізацію польсько-чеських відносин після тривалого періоду напруження. Однак остаточне завершення боротьби за бабенберзьку спадщину відбулося лише у 1278 р., коли у вирішальній битві проти німецького короля Рудольфа I Габсбурга (1273-1291) загинув Пржемисл Отакар II [15, с. 463-466]. Ця подія мала стратегічне значення для всієї Центральної Європи, оскільки відкрила шлях до встановлення гегемонії династії Габсбургів у регіоні.

Попри формальне завершення конфлікту, його наслідки продовжували впливати на політичну ситуацію в польських землях. Зокрема, ще до загибелі Пржемисла Отакара II вроцлавський князь Генрик IV Пробус, прагнучи забезпечити собі підтримку впливового союзника, пообіцяв передати йому свій уділ у випадку відсутності чоловічого спадкоємця [24, с. 123]. Такий крок свідчив про високий рівень політичної залежності окремих польських правителів від зовнішніх сил і водночас демонстрував нестабільність внутрішньої політичної системи в умовах роздробленості.

Подальший розвиток подій лише посилив ці тенденції. У 1280 р. Генрик IV Пробус склав присягу на вірність німецькому королю Рудольфові I Габсбургу, визнавши його сюзереном щодо своїх володінь. Цей акт мав важливе правове значення, оскільки створював підстави для втручання імперської влади у справи польських князівств. Після смерті Генрика IV Пробуса у 1290 р. Рудольф I використав ситуацію у власних інтересах і передав його васальні зобов'язання чеському королю Вацлавові II. Останній, спираючись на цей юридичний аргумент, висунув претензії на краківський престол і територію Малопольщі, обґрунтовуючи їх тим, що Генрик IV Пробус був верховним правителем Кракова, хоча фактично він займав цей престол лише у 1288–1290 рр. [35, с. 411].

Не менш важливим чинником зміцнення позицій Вацлава II стало формування системи васальної залежності сілезьких князів від чеської корони. На

момент його утвердження на краківському престолі у 1291 р. у васальних відносинах із ним перебували опольський князь Болеслав I, битомсько-козелецький князь Казимир II, рацібожський князь Пшемисл, а також, імовірно, цешинський князь Мешко III. Саме ця мережа політичних зв'язків забезпечила чеському правителю необхідну підтримку для встановлення контролю над Малопольщею [36, s. 223-225].

З метою консолідації влади на новоприєднаних територіях Вацлав II у 1291 р. призначив опольського князя Болеслава I своїм намісником у Кракові, що означало фактичне включення цього регіону до сфери політичного впливу Чеського королівства. Уже наступного року, у 1292 р., Казимир II і Пшемисл, а ймовірно й Мешко III, супроводжували чеського короля під час його прибуття до Кракова, демонструючи тим самим визнання його верховної влади та завершення етапу встановлення чеського контролю над Малопольщею.

Взаємини польських земель із Угорським королівством упродовж тривалого часу загалом розвивалися у відносно стабільному руслі, не супроводжуючись тривалими військовими конфліктами чи відкритими територіальними претензіями, що відповідало усталеній практиці політичного співіснування держав Центрально-Східної Європи. Водночас наприкінці XII у першій чверті XIII ст. ця відносна рівновага була істотно порушена внаслідок загострення боротьби за контроль над Галицьким князівством, яке в умовах династичної нестабільності та активізації зовнішньополітичних амбіцій сусідніх держав перетворилося на один із ключових об'єктів міждержавного суперництва [15, с. 183]. Саме питання визначення законного претендента на галицький престол стало визначальним чинником трансформації польсько-угорських відносин і зумовило їхню конфліктність у зазначений період.

Безпосереднім поштовхом до загострення ситуації стала смерть галицького князя Ярослава Осмомисла у 1187 р., яка спричинила виникнення династичної кризи та відкрила можливості для втручання зовнішніх політичних сил у внутрішні справи Галицького князівства. Формально владу перебрав його син Володимир Ярославович, однак його становище виявилось нестійким, оскільки значна частина

боярської верхівки та сусідніх правителів підтримувала альтернативні політичні сценарії. У цьому контексті краківський князь Казимир II Справедливий, керуючись прагненням зміцнити польський вплив на південно-східному напрямку та забезпечити формування союзного режиму в прикордонному регіоні, виступив на підтримку володимирського князя Романа Мстиславовича представника впливової династичної лінії, пов'язаної з польським княжим домом через його матір Агнешку, доньку Болеслава III Кривоустого. Така політична орієнтація мала не лише династичний, але й стратегічний характер, оскільки передбачала створення системи союзницьких зв'язків між польськими та руськими землями [11, с. 84-86].

Унаслідок цієї підтримки Володимир Ярославович був змушений залишити Галич і звернутися по допомогу до Угорщини, де його звернення знайшло відгук у короля Бели III (1172–1196). Останній, прагнучи використати ситуацію для розширення угорського впливу в Карпатському регіоні, організував військовий похід на Галич і встановив контроль над містом. Однак подальші дії угорського правителя засвідчили його намір діяти у власних інтересах: замість відновлення влади Володимира Ярославовича він передав управління Галицьким князівством своєму малолітньому синові Ендре (Андрію), фактично перетворивши регіон на сферу політичної залежності від угорської корони. Самого ж Володимира Ярославовича було повернуто до Угорщини та ув'язнено, що відображало прагматичну і водночас жорстку логіку середньовічної династичної політики.

У цих умовах Казимир II Справедливий був змушений зайняти обережну позицію, уникаючи прямого військового зіткнення з Угорщиною, яка на той час володіла значним військовим потенціалом і відігравала вагомую роль у політичній системі регіону [25, с. 293-297]. Саме тому він не підтримав ініціативу Романа Мстиславовича щодо повернення влади в Галичі, що спричинило ослаблення позицій останнього і втрату ним контролю над містом Володимир. Водночас розвиток подій набув нового виміру після втечі Володимира Ярославовича з угорського полону до Німеччини, де він визнав зверхність імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси. У результаті втручання імператорської влади Казимир II у 1190 р. був змушений виконати розпорядження імператора і

відновити Володимира Ярославовича на галицькому престолі, що стало яскравим прикладом зовнішнього впливу на політичні процеси у східноєвропейському регіоні [25, s. 299].

Смерть Володимира Ярославовича у 1199 р. знову призвела до виникнення політичного вакууму, який активізував боротьбу за галицьку спадщину. У цей період вирішальну роль відіграло рицарство Краківської та Сандомирської земель, яке під проводом сандомирського князя Лешека Білого здійснило військовий похід на територію Галицького князівства. Унаслідок цієї кампанії владу в Галичі знову здобув Роман Мстиславович, що означало тимчасове відновлення польського політичного впливу в регіоні [16, с. 226]. Проте союз між польським і галицьким правителями виявився нестійким: між Романом Мстиславовичем і Лешек Білим, який на той час став краківським князем, виникли політичні суперечності, що поступово переросли у відкритий конфлікт.

Кульмінацією цього протистояння став похід Романа Мстиславовича на польські землі у 1205 р., який завершився його загибеллю в битві під Завіхостом на території Сандомирської землі, де перемогу здобули війська Лешека Білого [12, с.526]. Ця подія мала далекосяжні наслідки для політичної ситуації в регіоні, оскільки смерть одного з найвпливовіших правителів Русі спричинила нову хвилю боротьби за галицький престол і створила умови для активізації зовнішнього втручання.

У зв'язку з малоліттям синів Романа Мстиславовича боротьба за владу в Галичі набула нового імпульсу. Одним із головних претендентів на галицький престол виступив угорський король Ендре II (1205–1235), який, посиляючись на своє формальне опікунство над спадкоємцями загиблого князя, прагнув закріпити угорський вплив у регіоні. У відповідь польські князі Лешек Білий та його брат Конрад I організували військовий виступ на Галич, намагаючись захистити інтереси династії Романовичів і водночас зберегти власні політичні позиції. Результатом цих переговорів стала польсько-угорська угода 1206 р., згідно з якою Володимирське князівство визнавалося володінням синів Романа Мстиславовича і

перебувало у сфері впливу Лешека Білого, тоді як Галицьке князівство переходило до сфери політичної домінації угорського короля [19, с. 121].

Однак досягнутий компроміс виявився тимчасовим. Подальша боротьба за вплив у Галицькому та Володимирському князівствах тривала і набула нових форм дипломатичного та династичного суперництва. У 1214 р. було укладено нову польсько-угорську угоду, відповідно до якої малолітній син Ендре II - Коломан мав посісти галицький престол і вступити в династичний шлюб із дочкою Лешека Білого Саломеєю. Такий союз мав на меті легітимізувати угорську присутність у Галичині та забезпечити стабільність політичної ситуації шляхом поєднання династичних інтересів обох держав.

Проте вже у 1221 р. політична кон'юнктура змінилася: угорський король Ендре II досяг домовленості з новгородським князем Мстиславом Мстиславовичем Удатним і погодився на його перебування на галицькому престолі, натомість отримавши гарантії передачі влади іншому своєму синові — також Ендре. Ця угода означала фактичний перегляд попередніх домовленостей і засвідчила стратегічну невдачу польської політики в Галичині [16, с. 243-244]. У результаті Лешек Білий утратив свій вплив не лише в Галицькому князівстві, але й у Володимирі, що стало одним із проявів загального ослаблення польських позицій на південно-східному напрямку в умовах політичної роздробленості.

У другій чверті XIII ст. північні рубежі Мазовії зазнали принципової трансформації у зв'язку з появою нового політичного й військово-релігійного чинника Тевтонського ордену, який упродовж короткого часу еволюціонував від духовно-рицарського братства до повноцінного державного організму специфічного теократично-феодалного типу. Формальною назвою цієї організації був Орден святої Марії дому тевтонів (*Ordo domus Sanctae Mariae Theutonorum*), однак у середньовічній традиції він закріпився як орден хрестоносців, що відображало як символіку чорного хреста на білих плащах його членів, так і характер його діяльності, спрямованої на військове підкорення та християнізацію язичницьких народів [14, с.554].

Витоки ордену сягають подій кінця XII ст., коли у 1190 р. в Палестині на основі німецького шпиталю виникла організація, що згодом отримала папське затвердження і поступово перетворилася на потужну військово-релігійну структуру. У процесі свого розвитку орден створив низку провінцій, серед яких особливе значення мала трансільванська філія, що функціонувала у 1212–1225 рр. на території Семигороддя за запрошенням угорського короля Ендре II. Її завданням було забезпечення оборони північно-східних рубежів Угорського королівства від нападів половців. Проте нездатність ордену ефективно виконувати оборонні функції, а також його втручання у внутрішні справи держави спричинили вигнання цієї структури з території Угорщини, що змусило керівництво ордену шукати нові можливості для реалізації власних політичних і військових амбіцій [14, с. 555-558].

У цьому контексті особливого значення набуло рішення мазовецького князя Конрада, який у 1228 р. передав тевтонцям у тимчасове користування малозаселену Хелмінську землю, розташовану на схід від Вісли у північно-західній частині Мазовії. Задум князя полягав у тому, щоб використати військовий потенціал ордену для підкорення пруських племен і забезпечення їхньої християнізації, а також для припинення систематичних грабіжницьких нападів на прикордонні райони Мазовії та Куявії. Таким чином, запрошення ордену було зумовлене не лише релігійними мотивами, але й прагненням зміцнити обороноздатність держави та розширити сферу політичного контролю на північному напрямку.

Передача Хелмінської землі тевтонцям стала черговим етапом реалізації політики підтримки місійної діяльності та водночас сприяла формуванню нового політичного центру на північному прикордонні Польщі. У 1230 р. папа офіційно затвердив це рішення, визнавши законність передачі території та мету її використання. Уже в 1231 р. перші загони ордену прибули на нові землі, а через два роки розпочали систематичну кампанію завоювання пруських територій, що тривала близько півстоліття [13, с. 653-654]. Стратегія ордену полягала у поступовому просуванні вздовж лівого берега Вісли до Балтійського моря, захопленні невеликих ділянок території, їх укріпленні шляхом будівництва

фортець і подальшому проникненні вглиб країни з метою остаточного підкорення місцевого населення.

Важливим етапом у становленні Тевтонської держави стало рішення папської курії після загибелі єпископа Хрестіана у 1234 р. У виданій буллі папа надав ордену широкі повноваження щодо здійснення християнізації підкорених земель і призначення церковних ієрархів, а також оголосив усі завойовані території «власністю святого Петра», передавши їх ордену у вічне володіння. Незабаром імператор Фрідріх II Штауфен підтвердив ці права, надавши керівництву ордену статус, прирівняний до прав імперських князів [14, с. 561]. Таким чином, Тевтонський орден перетворився на самостійний політичний суб'єкт міжнародних відносин, що перебував під протекторатом двох найвищих інституцій середньовічного християнського світу — папства і імператорської влади.

Подібний розвиток подій суперечив початковим намірам мазовецького князя Конрада I, який розраховував поширити свою верховну владу на підкорені пруські території. Уже у 1235 р. між ним і тевтонцями виник конфлікт через самовільне включення орденем до свого складу організації Добжинських братів, що раніше перебувала під опікою князя. Внаслідок переговорів сторони досягли компромісу: орден повернув Конрадові Добжинську землю, а той, у свою чергу, визнав остаточну приналежність Хелмінської землі Тевтонському ордену, що фактично означало закріплення його територіальної автономії [18, с. 273].

Подальше посилення Тевтонської держави було пов'язане з приєднанням у 1237 р. Лівонського ордену — організації, створеної з залишків ордену Мечоносців, розгромленого у 1236 р. об'єднаними силами литовців і земгалів. Це об'єднання значно розширило територіальні ресурси ордену і створило передумови для активізації його військової діяльності на східному напрямку. У результаті його експансіоністська політика почала безпосередньо зачіпати інтереси литовських, ятвязьких і руських земель, що знайшло яскраве відображення у битві на Чудському озері 1242 р., відомій як Льодове побоїще.

Одночасно з цими подіями польські землі зазнавали нападів ятвягів — балтійського народу, що мешкав на території між Пруссією, Литвою, Руссю та

Мазовією. Уже наприкінці XII ст. їхні набіги становили серйозну загрозу для прикордонних районів. У 1190 або 1191 р. Казимир II Справедливий завдав їм значної поразки, однак це не припинило подальших конфліктів [25, s. 277]. У середині XIII ст. мазовецький князь Семовіт I неодноразово брав участь у походах проти ятвягів разом із галицько-волинським князем Данилом Романовичем, а у 1254 р. уклав із Тевтонським орденом угоду про спільні дії проти пруссів, ятвягів і литовців. Проте реалізація цієї домовленості виявилася неможливою, оскільки політична ситуація в регіоні швидко змінилася.

Кульмінацією конфліктів на північно-східному напрямку став напад великого князя литовського Міндовга у 1262 р. на Мазовію, під час якого мазовецький князь Семовіт I був захоплений у полон і страчений, а його син Конрад II потрапив до литовського полону [30, s. 279-281]. Ця подія стала одним із перших масштабних зіткнень між польськими та литовськими силами і засвідчила зростання політичної ваги Литовської держави в регіоні.

У 1283 р. ятвязькі землі були остаточно підкорені Тевтонським орденом, що означало ліквідацію політичної самостійності Ятвягії та завершення тривалого процесу військового підкорення балтійських племен. Водночас польські землі продовжували відчувати тиск з боку литовських князів, які здійснювали регулярні напади на Мазовію до 1279 р., коли шлюб плоцького князя Болеслава II з дочкою литовського правителя започаткував період відносно мирних польсько-литовських відносин [24, s. 143].

Монгольська експансія середини XIII ст. стала одним із найсерйозніших викликів для політичної стабільності польських земель у період феодальної роздробленості. У 1241 р., після підкорення руських територій, хан Батий розгорнув масштабну воєнну кампанію проти держав Центрально-Східної Європи [16, с. 152]. Основні сили орди були спрямовані на Угорщину, тоді як окремому воєначальникові Пайдарові було доручено здійснити наступ на польські землі з подальшим просуванням у напрямку Чехії. Згадки про ці події маємо в Великопольській хроніці (*Cronica magna Lechitarum et Polonorum*): *«Року Господнього 1241 Батий, татарський король, з ордою татар диким і незліченним*

племенем йшов через Русь з наміром напасти на Угорщину. Але перш ніж досягти угорського кордону, він послав частину татар на Польщу, і розорили вони доченту місто Сандомир і Сандомирську землю, і вбивали вони народ, не жаліючи ні статі, ні віку. Потім через Віслицю вони напали на Краків, вчинивши велике спустошення. Загородили їм [дорогу] під Ополем Владислав, опольський князь, і Болеслав, сандомирський князь, і билися з ними. Але з волі Божої, не будучи спроможні протистояти силі ворожій, кинулися вони тікати. (Anno Domini MCCXLI Batu, rex Tartarorum, cum exercitu Tartarorum, gente fera et innumerabili, per Russiam iter fecit cum proposito invadendi Hungariam. Sed antequam ad fines Hungariae perveniret, partem Tartarorum in Poloniam misit, qui civitatem Sandomiriam et terram Sandomiriensem funditus devastaverunt atque populum nec sexui nec aetati parcendo trucidaverunt. Postea per Visliciam Cracoviam aggressi sunt, magnam devastationem facientes. Eis viam apud Opoliam obstruxerunt Vladislaus, dux Opoliensis, et Boleslaus, dux Sandomiriensis, atque cum eis pugnaverunt. Sed voluntate Dei, cum viribus hostium resistere non possent, fugam arripuerunt).» [3].

На початковому етапі вторгнення, у лютому 1241 р., монгольські війська здобули низку важливих центрів Малопольщі, зокрема Люблін і Сандомир, після чого завдали поразки військовим загонам, очолюваним краківським і сандомирським воєводами. Подальший наступ здійснювався кількома напрямками: одне крило ординських сил просувалося через Ленчицьку землю до Куявії, а звідти через Серадзь у напрямку Кракова, завдаючи повторних поразок місцевим військовим формуванням і адміністративній верхівці регіону. Інше крило наприкінці березня 1241 р. підійшло безпосередньо до Кракова і 28 березня захопило місто [42, s. 152-154]. Уже 1 квітня обидві частини монгольського війська з'єдналися в районі Кракова, що дозволило їм продовжити наступ у західному напрямку.

Подальший розвиток подій був пов'язаний із просуванням монгольських сил на територію Сілезії, де 9 квітня 1241 р. відбулася одна з ключових битв кампанії - бій, у якому війська сілезького і краківського князя Генрика II Побожного зазнали нищівної поразки. Сам князь був захоплений у полон і страчений, що стало

важливим політичним ударом для польських земель і суттєво послабило їхню здатність до організованого опору. Приблизно через два тижні після цієї перемоги монгольські загони рушили через Моравські ворота, перетнули територію Моравії та приєдналися до головних сил, які діяли на угорському напрямку [16, с. 159-160].

Наслідки татарської навали 1241 р. для польських земель були значними, хоча їхній масштаб значною мірою залежав від географії просування військ. Найбільших руйнувань зазнали території Малопольщі, Сілезії, Серадзької та Ленчицької земель, а також частково Куявії. Грабунки й руйнування здійснювалися переважно вздовж основних шляхів руху орди, без значного відхилення від головних маршрутів. Завдяки своєчасним попередженням населення багатьох міст і містечок мало можливість залишити свої оселі та переховатися в лісах, що частково зменшило матеріальні втрати. Натомість найбільше постраждали жителі великих укріплених центрів, які, розраховуючи на оборонні можливості своїх фортець, часто залишалися в містах і ставали жертвами нападників.

Друга масштабна монгольська експедиція на польські землі відбулася у 1259–1260 рр. У її складі, ймовірно примусово, брали участь також військові контингенти з руських князівств і половці. Під час цієї кампанії ординські загони спустошили значну частину Сандомирської землі, захопили Краків, за винятком укріпленого замку на Вавелі, який витримав облогу. На зворотному шляху нападники здобули Сандомир і вчинили там масове винищення населення. За своїми наслідками ця навала виявилася ще тяжчою, ніж попередня, передусім через більшу тривалість військових дій і глибину руйнувань [41, с. 14-15].

Третій похід монгольських військ на польські землі відбувся у 1287 р. і, як і попередній, охопив передусім територію Малопольщі. Однак цього разу оборонні можливості польських князівств виявилися значно ефективнішими: головні центри регіону - Краків і Сандомир - залишилися непідкореними, що засвідчило поступове зміцнення системи оборони та зростання військового досвіду місцевих правителів у боротьбі з кочовими загрозами [15, с. 94].

РОЗДІЛ 4.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПЕРІОД ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Упродовж останніх десятиліть XII і XIII ст. польські землі переживали відчутну фазу господарського піднесення, що було безпосередньо пов'язане з глибокими трансформаціями у сфері аграрного виробництва та міського розвитку. Зазначені зміни мали довготривалий характер і становили складову ширших колонізаційних процесів, які здійснювалися на основі чітко вироблених організаційно-правових механізмів і зрештою призвели до структурної перебудови соціально-економічного ладу, завершення якої дослідники відносять до XV ст.

Одним із визначальних чинників цих перетворень стало формування та зміцнення великої земельної власності, що, у свою чергу, стимулювало феодалську верхівку до пошуку нових джерел підвищення прибутковості своїх господарств [33, s. 174]. У межах феодалської системи господарювання найефективнішим засобом досягнення цієї мети вбачалося розширення площ оброблюваних земель, значні резерви яких зберігалися у вигляді малозаселених або взагалі неосвоєних територій. Реалізація цього завдання була можлива передусім шляхом залучення додаткової робочої сили, тобто збільшення кількості залежного селянського населення. Саме демографічне зростання, характерне для XIII і XIV ст., створило передумови для появи надлишку робочих рук у сільській місцевості, що у поєднанні з економічними інтересами феодалів спричинило активізацію процесів сільської колонізації. До цього процесу активно долучалися не лише приватні землевласники, а й князівська влада, яка прагнула посилити контроль над новими територіями та забезпечити стабільні фіскальні надходження [28, s. 78].

Уже в XII ст. на польських землях сформувалася практика осадження так званих «вільних гостей», тобто новоприбулих колоністів, яким на підставі угоди з феодалом надавалися земельні наділи у тимчасове користування. Така система передбачала взаємні зобов'язання сторін. Колоністи забезпечували власникові землі визначені доходи, тоді як самі отримували можливість вільного переходу після завершення встановленого строку. Порушення умов договору тягло за собою

матеріальну відповідальність у формі грошової або натуральної компенсації. Згодом ця практика отримала назву польського сільського права і стала важливим інструментом регулювання аграрних відносин. У певних випадках земельні наділи могли передаватися й невільним категоріям населення, однак без права вільного виходу з-під влади землевласника [33, s. 45-46].

Поступово, починаючи з XIII ст., дедалі більшого поширення набув інший різновид колонізаційних відносин, колонізація на німецькому праві, що була принесена переселенцями із західно- та центральноєвропейських регіонів. Причинами їхнього переселення виступали посилення феодалного гніту та демографічний тиск у країнах походження. Найдавніша згадка про таких колоністів на польських землях датується 1175 р. і пов'язана з територією Сілезії. [13, с. 343] Надалі німецьке право стало домінуючою правовою основою сільського заселення, причому з часом самі поляки почали активно користуватися його нормами, поступово витісняючи іноземних колоністів із провідних позицій у процесі освоєння нових земель.

Організаційною формою цього процесу виступала локація, тобто планомірне заснування нових поселень на незайманих землях. Локаційна діяльність здійснювалася під керівництвом спеціально уповноваженої особи, локатора, який діяв на підставі письмової угоди з власником землі. До його обов'язків належало визначення місця для нового поселення, організація переселення колоністів, розподіл земельних ділянок, а також проведення вимірювальних робіт. Через значні фінансові витрати локаційні акції здійснювали переважно заможні верстви населення, зокрема міщани, рицарство, а інколи й заможні селяни [33, s. 52].

Важливою агротехнічною інновацією, що супроводжувала колонізаційні процеси, стало впровадження трипільної системи землеробства, яка поступово витіснила попередню двопільну модель господарювання. У межах нової системи орні землі поділялися на три ділянки, призначені відповідно для вирощування озимих культур, ярих посівів та для перебування землі під паром, що забезпечувало більш раціональне використання ґрунтів і підвищення врожайності. Сукупність трьох відповідних наділів, закріплених за одним селянським господарством,

становила земельну одиницю, відому під назвою лан, розміри якого варіювали залежно від регіону [13, с. 347-348]. У Малопольщі поширеним був так званий франконський лан площею близько 25–26 гектарів, тоді як у інших районах домінував фламандський або хелмінський лан площею приблизно 17 гектарів. Земля передавалася колоністам у спадкове користування за умови сумлінного виконання визначених повинностей [33, с. 54].

Соціально-економічні відносини у нових поселеннях регламентувалися системою феодальних повинностей, які поєднували грошову, натуральну та відробіткову форми ренти. Провідне місце серед них посідав грошовий оброк, відомий як чинш, що зумовило поширення поняття чиншового права для позначення відповідної правової системи. Водночас селяни виконували і натуральні повинності, передаючи феодалові частину продукції, а також здійснювали обмежені трудові роботи у його господарстві. Додатковим обов'язком залишалася сплата церковної десятини та інших платежів, пов'язаних із військовими потребами чи надзвичайними подіями державного життя [14, с. 276-278].

Особливе місце в адміністративній структурі нового поселення посідав солтис, який після завершення процесу осадження села отримував значний земельний наділ і виконував функції посередника між феодалом і селянською громадою. Він відповідав за збір ренти, здійснення місцевого судочинства та організацію оборони поселення, що свідчило про поступове формування елементів локального самоврядування в умовах феодального суспільства [28, с. 83]. Таким чином, колонізаційні процеси, пов'язані з поширенням німецького права, сприяли не лише економічному розвитку польських земель, але й заклали підвалини для формування нових форм соціальної організації та адміністративного управління в середньовічній Польщі.

Завершення колонізаційних процесів на німецькому праві, що припадає на XV ст., стало важливим рубежем у соціально-економічному розвитку польських земель, оскільки саме внаслідок цих перетворень сформувалася розгалужена мережа нових сільських поселень, організованих за раціональною системою

землекористування, з чітко регламентованими повинностями селянських господарств та обмеженими формами місцевого самоврядування. За приблизними підрахунками дослідників, починаючи з останньої чверті XII ст. і протягом наступних двох століть площа оброблюваних земель збільшилася приблизно на 16–18 %, що становило близько 400 тис. гектарів, а запровадження трипільної системи землеробства забезпечило помітне зростання продуктивності аграрного виробництва [33, s. 68-72].

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва призвела до того, що темпи зростання обсягів продукції почали випереджати темпи демографічного розвитку. Така диспропорція сприяла підвищенню матеріального добробуту селянського населення, стабілізації харчового забезпечення та раціональнішому використанню ресурсів. Зокрема, збільшення виробництва зерна дозволило уникати масового забою худоби у зимовий період, що забезпечувало більш рівномірний розподіл продовольства протягом року. Одночасно створювалися сприятливі умови для систематичного удобрення земель, що, у свою чергу, позитивно впливало на врожайність сільськогосподарських культур і сприяло подальшому розвитку аграрної економіки [28, s. 91].

Суттєві зміни відбулися і в технологічній сфері землеробства. Поширення нових знарядь праці, передусім колісного плуга з металевим лемешем, який використовувався у поєднанні з тягловою силою волів, забезпечило підвищення ефективності обробітку ґрунту та сприяло розширенню площ орних земель [14, с. 281]. Водночас чиншова система, що передбачала фіксований характер грошових платежів, створювала сприятливі економічні умови для селянських господарств. Незмінність розміру чиншу протягом тривалого часу у поєднанні зі зростанням виробництва і підвищенням ринкових цін на сільськогосподарську продукцію дозволяла селянам отримувати додаткові доходи, які могли бути використані для розвитку власного господарства та забезпечення потреб родини. Не менш важливою обставиною було те, що жителі поселень, організованих на німецькому праві, фактично користувалися особистою свободою, що вигідно відрізняло їх від значної частини залежного селянства попереднього періоду [15, с. 433-435].

Розгортання колонізаційних процесів сприяло поглибленню суспільного поділу праці та активізації товарно-грошових відносин, що поступово змінювали характер економічних зв'язків між селом і містом. Фінансова вигідність чиншової системи була очевидною не лише для селян, але й для феодалів, які отримували стабільні грошові доходи. Саме тому вона швидко поширювалася не тільки в новозаснованих поселеннях, а й у старих селах, де запроваджувалася без повного перенесення інших елементів німецького права [14, с. 285].

Паралельно із сільською колонізацією відбувався процес урбанізаційного розвитку, що проявився у формуванні нових міських центрів і модернізації вже існуючих поселень. У XIII ст., а згодом і в XIV–XVI ст., міська колонізація здійснювалася шляхом надання населеним пунктам німецького міського права, яке закріплювало їхній правовий статус і визначало організаційні засади функціонування міського життя. У більшості випадків такі поселення вже виконували функції торговельно-ремісничих осередків, однак отримання міського права означало їхню інституціоналізацію як повноцінних міст [18, с.222-224]. Цей процес часто супроводжувався припливом нових мешканців, серед яких спочатку переважали вихідці з німецьких земель, тоді як у подальшому провідну роль почали відігравати місцеві жителі.

Організація міського життя базувалася на виданні спеціальних локаційних привілеїв, які визначали правові та адміністративні засади заснування міста, його топографічну структуру та обсяг повинностей міського населення. Виконавцем цього процесу виступав локатор, що після завершення заснування міста отримував посаду в'їта і ставав представником влади власника міста. Він контролював виконання повинностей мешканців, організовував судочинство та здійснював адміністративне управління [28, s. 96]. Міська забудова формувалася за чітким планом. У центрі поселення розташовувався ринок із ратушею, від якого в різні напрями відходили прямі вулиці, що створювало впорядковану просторову структуру міського середовища. Для забезпечення безпеки міста оточувалися оборонними спорудами у вигляді ровів, валів або мурів [35, s. 463].

У подальшому розвиток міського самоврядування призвів до поступового обмеження влади війтів і формування органів колективного управління у вигляді міських рад, члени яких обиралися з числа повноправних міщан. Очолював таку раду бурмістр, який здійснював адміністративне керівництво містом і представляв його інтереси. Запровадження норм магдебурзького права, що поширювалися через систему локаційних привілеїв, забезпечувало правову уніфікацію міського життя і сприяло розвитку торгівлі, ремесла та економічної активності населення [14, с.287].

Відчутним стимулом господарського розвитку польських земель стало також відкриття значних покладів кам'яної солі в Малопольщі, зокрема у Бохні у 1251 р. та у Величці у 1278 р. [13, 353]. Видобування цього стратегічно важливого ресурсу перебувало під контролем князівської, а згодом королівської влади і стало важливою складовою державних доходів. Сіль мала широкий попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку, що сприяло зміцненню фінансової системи держави та інтеграції польської економіки у міжрегіональні торговельні зв'язки.

Отже, економічний розвиток польських земель у період політичної роздробленості характеризувався складним поєднанням децентралізаційних політичних процесів і водночас поступального господарського зростання, що відбувалося в умовах трансформації соціально-економічних відносин феодального суспільства. Незважаючи на послаблення єдиної державної влади та посилення регіональної автономії удільних князівств, господарська система польських земель не лише зберегла здатність до розвитку, а й набула нових структурних рис, які визначили подальшу еволюцію середньовічної економіки.

Вирішальне значення у цьому процесі мали колонізаційні рухи, що здійснювалися як на польському, так і на німецькому праві, та сприяли істотному розширенню площ оброблюваних земель, підвищенню продуктивності сільського господарства і формуванню нових форм аграрної організації. Запровадження трипільної системи землеробства, поширення нових агротехнічних знарядь, удосконалення форм землеволодіння і системи феодальних повинностей створили передумови для інтенсифікації виробництва та стабілізації продовольчого

забезпечення населення. Водночас утвердження чиншової системи сприяло розвитку грошових відносин і поступовому переходу від натуральних форм господарювання до більш розвинених товарно-грошових механізмів економічної взаємодії.

Суттєві зміни відбулися і в міському середовищі, де процеси урбанізації, пов'язані з поширенням норм німецького міського права, сприяли формуванню мережі нових міських центрів, розвитку ремесла і торгівлі, а також становленню елементів міського самоврядування. Міста поступово перетворювалися на важливі осередки економічної активності, які забезпечували обмін товарами між різними регіонами та стимулювали розвиток внутрішнього ринку. Виникнення ремісничих цехів і розширення торговельних зв'язків сприяли поглибленню суспільного поділу праці та зміцненню економічних зв'язків між селом і містом.

Важливим чинником економічного піднесення польських земель стало також освоєння природних ресурсів, передусім розвиток солевидобувної промисловості в Малопольщі, що забезпечило значні фінансові надходження до князівської, а згодом королівської скарбниці та сприяло зміцненню економічної самодостатності держави. Розвиток гірничої справи і ремесел у поєднанні з активізацією торговельних контактів із сусідніми країнами інтегрував польські землі до загальноєвропейського економічного простору.

Таким чином, період політичної роздробленості на польських землях, попри його суперечливий характер, став важливим етапом формування економічних основ середньовічної польської державності. Саме в цей час відбулося становлення нових господарських структур, зміцнення аграрної та міської економіки, розвиток товарно-грошових відносин і розширення внутрішнього ринку, що в сукупності створило матеріальне підґрунтя для подальших процесів політичної консолідації та відновлення централізованої державної влади наприкінці XIII — на початку XIV ст.

РОЗДІЛ 5. ВІДНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Протягом XIII ст. у політичному житті польських земель поступово визрівала ідея відновлення єдиної державності, яка, однак, у період найбільшої феодалної роздробленості могла реалізовуватися лише частково. Відсутність необхідних політичних, соціальних і економічних передумов стримувала процес консолідації, хоча саме в умовах тривалого існування удільної системи формувалися чинники, що згодом сприяли подоланню децентралізаційних тенденцій. Лише наприкінці XIII ст., унаслідок нагромадження комплексу об'єктивних і суб'єктивних умов, питання відродження Польської держави набуло особливої актуальності та перетворилося на одне з ключових завдань політичного розвитку країни.

Провідну роль у формуванні передумов об'єднавчих процесів відіграли глибокі соціально-економічні зміни, що відбулися в добу політичної роздробленості. Розвиток товарно-грошових відносин і поступове розширення внутрішнього ринку сприяли зміцненню економічних зв'язків як у межах окремих князівств, так і між різними регіонами польських земель. Посилення міжрегіональних господарських контактів зумовлювало потребу у надудільному політичному центрі, здатному забезпечити стабільність економічних процесів, гарантувати безпеку торговельних шляхів і створити єдині правові умови для господарської діяльності. У цьому контексті особливу зацікавленість у ліквідації політичної роздробленості виявляли міста, які виступали головними осередками ремесла, торгівлі та фінансового обігу і були безпосередньо зацікавлені у функціонуванні єдиного економічного простору.

Важливим чинником консолідаційних процесів стало також становлення рицарства як окремого соціального стану, що поступово перетворювався на політичну силу загальнодержавного масштабу. Представники цього стану потребували наявності сильної центральної влади, яка могла б гарантувати їхні станові права, забезпечити правовий захист від свавілля місцевих правителів та створити стабільні умови для військової і службової діяльності [28, s. 103]. Певна частина світської знаті також підтримувала ідею політичного об'єднання,

розглядаючи її як можливість зміцнення власного становища і розширення політичного впливу в умовах формування єдиної державної структури.

Особливе місце серед прихильників відновлення польської державності посідала католицька церква, яка, на відміну від світської адміністративно-територіальної організації, зберігала внутрішню єдність і функціонувала як єдина церковна провінція, що охоплювала більшість польських земель. Виняток становила лише Кам'єнська єпархія на території Західного Помор'я. [26, s. 56-60] Водночас невідповідність між межами церковних округів і кордонами окремих уділів значно ускладнювала здійснення духовного управління і контроль за церковними маєтностями, які нерідко розташовувалися на території кількох князівств. За таких умов церковна ієрархія була безпосередньо зацікавлена у створенні централізованої державної влади, здатної забезпечити єдність адміністративного управління і стабільність церковної організації.

Не менш важливе значення для процесу відродження державності мали чинники ідеологічного та культурного характеру. Усвідомлення населенням польських земель своєї етнічної і мовної спільності, збереження історичної пам'яті про існування єдиної Польської держави та належність більшості правлячих династій до спільного п'ястівського роду створювали підґрунтя для формування ідеї політичної єдності. У суспільній свідомості дедалі виразніше утверджувалося переконання, що відновлена держава повинна мати статус королівства, а символом її цілісності та легітимності має виступати королівська влада [32, s. 189].

Значний вплив на формування цієї концепції справляли правові уявлення середньовічної Європи, відповідно до яких монарх розглядався як верховний носій влади у межах власного королівства. Ідея польської королівської корони спиралася на історичну традицію, пов'язану з правлінням королів Болеслава I Хороброго і Болеслава II Сміливого, а також на збереження королівських інсигній у Кракові, що символізували безперервність державної влади і легітимність монархічної форми правління [36, s. 253]. Таким чином, наприкінці XIII ст. сформувався комплекс політичних, соціально-економічних і ідеологічних передумов, які

створили реальні можливості для подолання феодальної роздробленості та відновлення централізованої Польської держави.

Формування об'єднувчих тенденцій у польських землях у другій половині XIII ст. відбувалося насамперед у тих регіонах, які вирізнялися відносно вищим рівнем господарського розвитку і політичної організованості, зокрема у Сілезії, Малопольщі та Великопольщі. Саме тут поступово визрівали передумови для відновлення державної єдності, що проявлялося у прагненні сконцентрувати політичну владу навколо Кракова як традиційного центру державності [35, s. 338-339]. Історична пам'ять про його роль у попередні періоди існування Польської держави надавала цьому місту особливого символічного значення, оскільки володіння Краковом сприймалося як ознака верховної влади і передумова політичної консолідації. Саме тому здобуття контролю над краківським престолом розглядалося князями як необхідний етап у реалізації об'єднувчих планів.

Серед правителів, які послідовно прагнули використати Краків як основу для відновлення єдиної держави, особливе місце посідали представники сілезької гілки династії П'ястів. До них належали князь Сілезії Генрик I Бородатий, його наступник Генрик II Побожний, а також вроцлавський князь Генрик IV Пробус, які у різний час утверджувалися на краківському престолі і пов'язували свої політичні амбіції з можливістю здобуття королівської корони [38, s. 256-257]. Їхня діяльність свідчила про формування концепції політичної централізації, що передбачала об'єднання максимальної кількості польських земель під владою одного монарха і відновлення королівського статусу держави.

Важливу роль у зміцненні ідейної бази об'єднувчих процесів відіграла католицька церква, яка активно використовувала релігійні символи та історичні образи для формування у суспільстві уявлення про необхідність відновлення державної єдності. Особливого значення набув культ краківського єпископа Станіслава, страченого за наказом короля Болеслава II Сміливого у 1078 р., який поступово перетворився на один із центральних елементів політичної ідеології того часу [26, s. 64]. Церковні ієрархи пояснювали занепад Польської держави божественним покаранням за вчинену несправедливість щодо цього духовного

діяча і наголошували на необхідності його канонізації як засобу духовного очищення і відновлення політичної цілісності країни.

У першій половині XIII ст., коли процеси політичної роздробленості досягли найбільшої гостроти, церковна влада ініціювала офіційне визнання Станіслава святим. У 1253 р. папа Іннокентій IV, за наполяганням польського духовенства, проголосив його канонізацію, *«Коли настав день Різдва Пресвятої Діви Марії, папа Інокентій разом із колегією кардиналів і численним духовенством прибув до базиліки святого Франциска в Ассізі, де спочивали останки цього святого мужа та його супутників, щоб здійснити канонізацію святого чоловіка, краківського єпископа Станіслава...»* [6] а наступного року у Кракові відбулося урочисте перенесення і вшанування його мощей. У цьому заході взяли участь найвищі представники духовної і світської влади, серед яких були краківський князь Болеслав V Соромливий, кувявсько-ленчицько-серадзький князь Казимир I, рацібожсько-опольський князь Владислав, великопольський князь Пшемисл I, а також папський легат. Поширена серед сучасників легенда про чудесне з'єднання розчленованого тіла святого після його канонізації набула символічного змісту і трактувалася як передвісник майбутнього об'єднання розділених польських земель у єдину державу [13, с. 556]. У такий спосіб культ святого Станіслава перетворився на важливий ідеологічний інструмент прихильників політичної консолідації.

Практичне втілення об'єднувчих прагнень наприкінці XIII ст. було пов'язане з діяльністю великопольського князя Пшемисла II, який став першим правителем після Болеслава II Сміливого, що зумів досягти королівського титулу. До моменту своєї коронації він утвердив владу над усією територією Великопольщі, а з 1294 р. поширив свій вплив також на Східне Помор'я [15, с. 476]. У 1290 р. Пшемисл II здобув краківський престол, що створило реальні передумови для об'єднання Малопольщі і Великопольщі в межах єдиної державної структури, яка могла набути форми королівства і стати центром подальшого територіального розширення.

Важливим свідченням його політичних намірів стало перевезення королівських інсигній із краківської кафедральної скарбниці до Великопольщі під

час вимушеного відступу з Кракова під тиском чеського короля Вацлава II. Цей крок мав не лише практичне, але й символічне значення, оскільки засвідчував прагнення зберегти атрибути королівської влади як основу для майбутньої коронації. Водночас Пшемисл II не відмовлявся від претензій на краківський престол, що знайшло відображення у використанні ним від початку 1293 р. титулу «князь Великопольщі і дідич Кракова» [7], який підкреслював його намір відновити політичну єдність польських земель і утвердити королівську владу як символ державної консолідації.

Після утвердження влади над Східним Помор'ям великопольський князь Пшемисл II розпочав активні дипломатичні кроки, спрямовані на здобуття королівського титулу, що мало засвідчити легітимність його влади та надати об'єднавчим прагненням загальнодержавного характеру. З цією метою він звернувся до Апостольського престолу з проханням надати згоду на коронацію, усвідомлюючи, що лише санкція папської влади могла забезпечити міжнародне визнання нової політичної реальності. Певною мірою на активізацію цих дій вплинуло і прагнення чеського короля Вацлава II отримати аналогічний статус, що створювало умови політичного суперництва між претендентами на польську корону.

Позиція папи Боніфация VIII у цьому питанні визначалася не лише церковними міркуваннями, але й ширшими геополітичними інтересами. На відміну від могутнього володаря Чехії, який належав до числа найвпливовіших правителів Священної Римської імперії, Пшемисл II сприймався папською курією як менш небезпечний для балансу сил у Центральній Європі. Надання королівського титулу Вацлавові II могло істотно посилити його позиції і створити передумови для надмірної концентрації влади в руках одного монарха [14, с. 290]. Саме тому папський престол схилився до підтримки великопольського князя, що зрештою й зумовило надання йому дозволу на коронацію.

Урочиста коронація Пшемисла II відбулася 26 червня 1295 р. у гнєзненському кафедральному соборі, який традиційно вважався духовним центром польської державності. Церемонію здійснив архієпископ Якуб Свінка, один із

найпослідовніших прихильників політичної консолідації польських земель, який поклав на голову князя корону, що символічно пов'язувалася з іменем Болеслава II Сміливого, та передав йому інші королівські регалії. Прийняття Пшемислом II краківського герба із зображенням орла, на відміну від традиційного великопольського символу у вигляді лева, засвідчувало загальнопольський характер його влади та прагнення виступати як правитель усієї країни, а не окремого регіону [13, с. 573]. Участь у церемонії кількох єпископів і згода тих ієрархів, які були відсутні з політичних причин, підкреслювали легітимність коронації і її значення для відновлення польської державності.

Практичне втілення об'єднавчих прагнень наприкінці XIII ст. знайшло своє відображення не лише в політичній діяльності князя великопольського Пшемисла II, але й у наративних джерелах того часу, передусім у річниках та хроніках, які фіксували ключові етапи процесу відновлення польської державності. Саме ці джерела дозволяють простежити послідовність подій, пов'язаних із розширенням його влади, здобуттям королівського титулу та поступовим формуванням передумов для політичної консолідації польських земель. Так, у Великопольській хроніці (*Chronica Poloniae Maioris*) підкреслюється активна діяльність князя у зміцненні своєї влади та розширенні територіальних володінь. Зокрема, у джерелі зазначено: «*Przemyslus dux Poloniae Maioris terram suam fortiter gubernavit et dominium suum ampliavit. (Пшемисл, князь Великопольщі, твердо управляв своєю землею та розширював свою владу.)*» [3]. Ця згадка свідчить про те, що сучасники сприймали діяльність Пшемисла II як послідовний процес зміцнення політичної влади у Великопольщі, що стало важливою передумовою подальшого об'єднання польських земель. Важливе значення для висвітлення процесу відновлення королівської влади має також Хроніка Яна Длугоша: «...Коли за згодним бажанням усіх польських прелатів і можновладців, після спільної наради, було одностайно вирішено покласти корону на того, хто перевершував інших своєю побожністю, бездоганними звичаями, чесністю, справедливістю та лагідністю, і коли вони звернулися до святих прикладів своїх предків, а також до власних синів, які забезпечували їм успіх у часи справедливих воєн і в мирні часи, визнавши його

стриманість у всіх починаннях, усі одностайно визнали справедливим доручити йому одному управління Польським королівством...» [4].

Однак правління новокоронованого монарха виявилось нетривалим. Уже 8 лютого 1296 р. у місті Рогозно, розташованому на території Великопольщі, Пшемисл II загинув унаслідок змови представників місцевої знаті, які, ймовірно, діяли за підтримки бранденбурзького маркграфа. Останній не міг погодитися з появою поруч із власними володіннями нового політичного утворення, що мало ознаки відродженої польської державності, навіть попри те, що її територія обмежувалася Великопольщею та Східним Помор'ям [43, с. 207]. Саме в такому територіальному складі Польське королівство існувало на момент загибелі свого правителя. У подальшій історичній традиції Пшемисл II залишився в пам'яті сучасників як монарх, який відновив символи державної незалежності і повернув польській спільноті ознаки королівської влади.

Відсутність у Пшемисла II чоловічих спадкоємців спричинила загострення боротьби за його політичну спадщину.

На володіння покійного короля претендували насамперед глоговський князь Генрик III та правитель Куявії, Ленчиці і Серадзя Владислав I Локетик. Попри те що Генрик III вважався законним спадкоємцем за волею Пшемисла II, великопольська знать підтримала кандидатуру Владислава I, якого було проголошено новим правителем. У березні 1296 р. між обома князями було укладено угоду про поділ спадщини, відповідно до якої Владислав I отримав більшу частину Великопольщі разом із ключовими політичними центрами, такими як Гнезно, Познань і Каліш, а також Східне Помор'я, тоді як Генрикові III дісталася західна частина Великопольщі [35, s. 338-339].

Втім, правління Владислава I у Великопольщі не виправдало очікувань місцевої знаті та рицарства. Нездатність забезпечити внутрішній порядок і протидіяти проявам політичної нестабільності, зокрема поширенню розбійництва і міжусобних конфліктів, а також напружені відносини з Генриком III і політичні невдачі у протистоянні з Вацлавом II поступово підірвали його авторитет. Особливо негативно на його репутації позначилися поступки чеському королю,

зокрема відмова у 1297 р. від претензій на Краків і Сандомир та визнання у 1299 р. ленній залежності від Вацлава II. У результаті великопольське рицарство за підтримки церковних ієрархів підняло повстання і змусило Владислава I залишити регіон [23, s. 135-137].

Водночас сам Владислав I, прагнучи підкреслити свої політичні амбіції і легітимність влади, у виданих ним офіційних документах використовував титулатуру, що містила означення князя або пана Польського королівства, а також правителя Помор'я, Куявії, Ленчиці і Серадзя [38, s. 267-268]. Така практика свідчила про збереження ідеї політичної єдності польських земель і прагнення до відновлення королівської влади, яка розглядалася як необхідна умова завершення процесу подолання феодальної роздробленості.

Посилення політичного впливу чеського короля Вацлава II на польських землях призвело до фактичної ізоляції Владислава I Локетка в межах його власних володінь, що змусило його залишити територію країни і шукати притулку в Угорщині, де він перебував у вигнанні протягом кількох років. У цей час представники великопольського рицарства і вищого духовенства, прагнучи уникнути відкритого протистояння з могутнім чеським правителем, який висував претензії на Великопольщу і Східне Помор'я, погодилися підтримати його кандидатуру на польський королівський престол. У серпні 1300 р. у Гнєзні архієпископ здійснив коронацію Вацлава II тією ж короною, що раніше була покладена на голову Пшемисла II, унаслідок чого чеський монарх поєднав у своїх руках владу над Чехією і Польщею [13, с. 581-583]. Додатковим підтвердженням його політичних прав став шлюб із дочкою Пшемисла II Риксою Єлизаветою, який мав важливе династичне значення.

Унаслідок цього під безпосередній контроль Вацлава II перейшли ключові регіони польських земель, зокрема Малопольща, Великопольща і Східне Помор'я, а також спадкові володіння Владислава I Локетка. Водночас низка князівств Сілезії і Куявії визнала його зверхність і перебувала у ленній залежності від чеського короля [18, с. 345-347]. Таким чином, на початку XIV ст. Вацлав II створив широку систему політичної підлеглості, яка охоплювала значну частину польських

територій, залишаючи поза його владою лише окремі регіони, передусім частину власне Сілезії, Любуську землю і, ймовірно, Добжинську землю.

У своїй політиці Вацлав II намагався зміцнити авторитет центральної влади і подолати наслідки тривалої політичної дезорганізації, що залишилася після періоду роздробленості. З цією метою він застосовував суворі адміністративні заходи щодо осіб, які чинили опір його владі, а також запровадив інститут старост, запозичений із чеської державної практики. Старости виконували функції представників королівської влади на місцях, здійснювали управління територіями, контролювали судочинство і відповідали за підтримання громадського порядку. Завдяки їх діяльності було значною мірою ліквідовано прояви анархії, розбійництва і беззаконня, що поширилися в попередній період. У результаті цей адміністративний інститут міцно закріпився у політичній системі Польщі і продовжив існувати після завершення правління Вацлава II [13. с. 588].

Попри формальне об'єднання польських земель під своєю владою, Вацлав II рідко перебував безпосередньо на їх території, надаючи перевагу управлінню державою зі своєї столиці у Празі. Саме туди після коронації були перевезені польські королівські інсигнії, які згодом зникли за невідомих обставин. Одночасно чеський правитель активно втручався у міжнародні політичні процеси, зокрема у боротьбу за угорський престол після припинення династії Арпадовичів у 1301 р. У прагненні забезпечити корону для свого сина він уклав угоду з бранденбурзьким маркграфом, пообіцявши передати йому Східне Помор'я в обмін на військову підтримку у протистоянні з німецьким королем Альбрехтом I Габсбургом [23, s. 142]. Хоча коронація його сина в Угорщині відбулася, реальна влада в цій державі залишалася поза його контролем.

Зміна політичної ситуації настала наприкінці 1304 або на початку 1305 р., коли Владислав I Локеток, скориставшись невдоволенням польської знаті авторитарним стилем правління Вацлава II, повернувся до країни з наміром відновити свої позиції. Після смерті чеського короля у червні 1305 р. він зумів закріпитися на території Сандомирської землі і поступово розширити сферу свого впливу. Подальші події були пов'язані з боротьбою за краківський престол, на який

претендував також син Вацлава II Вацлав III. Проте реалізація його планів була перервана трагічними обставинами, оскільки у серпні 1306 р. він загинув унаслідок змови в Оломоуці, що фактично усунуло головного конкурента Владислава I у боротьбі за польську корону [13, с. 590].

Смерть Вацлава III відкрила перед Владиславом I можливість для активного відновлення державної влади на польських землях. Уже в 1306 р. він встановив контроль над Малопольщею разом із її політичним центром у Кракові, а також поширив свою владу на Східне Помор'я, Ленчицьку і Серадзьку землі та Бжесьцько-Куявське князівство. Водночас йому довелося зіткнутися з опором окремих представників місцевої знаті, зокрема краківського єпископа Мускати, який підтримував попередній політичний режим. Завдяки підтримці архієпископа Якуба Свінки цей опір було подолано, що дозволило Владиславу I зміцнити свою владу в регіоні [35, s. 356].

Подальший розвиток подій засвідчив складність політичної ситуації, пов'язаної з боротьбою за Східне Помор'я. Скориставшись попередніми обіцянками чеських правителів, бранденбурзьке маркграфство здійснило військову окупацію цієї території, спираючись на підтримку місцевого німецького населення і впливового роду Свенців. У відповідь на загрозу польська сторона звернулася до Тевтонського ордену з проханням надати військову допомогу. Орден виконав поставлене завдання і витіснив бранденбурзькі сили, однак відмовився передати територію польському правителю, встановивши власний контроль над регіоном. У 1309 р. ця територія була офіційно придбана орденом у Бранденбурзького маркграфства, що призвело до тривалої втрати Східного Помор'я Польською державою і значного посилення позицій ордену в південній частині Балтійського регіону [30, s. 276].

Незважаючи на численні труднощі, Владислав I поступово зміцнював свою владу і розширював територію держави. Важливим кроком у цьому напрямі стало встановлення контролю над Великопольщею у 1314 р., що стало можливим завдяки невдоволенню місцевого населення політикою князів Глоговської династії. У подальшому у політичній практиці Владислава I дедалі частіше використовувалися

формули, які підкреслювали спадковий характер його влади і пов'язували її з поняттям Польського королівства. Саме в цей період у державній канцелярії почало активно застосовуватися визначення «дідич Польського королівства», що мало на меті закріпити у свідомості сучасників ідею єдності польських земель.

Кульмінацією цього тривалого процесу стала коронація Владислава I Локєтка, яка відбулася 20 січня 1320 р. у краківському кафедральному соборі. Ця подія мала надзвичайно важливе історичне значення, оскільки вона символізувала завершення етапу подолання політичної роздробленості і започаткувала новий період існування Польщі як централізованої монархічної держави. У подальшому коронація Владислава I сприяла формуванню концепції «крони Польського королівства», що означала неподільність державної території та утвердження ідеї безперервності польської державності [13 с. 591].

Отже, події кінця XIII — початку XIV ст. засвідчили завершення тривалого і складного процесу політичної консолідації польських земель, який відбувався в умовах суперництва внутрішніх і зовнішніх сил за контроль над ключовими регіонами країни. Поступове ослаблення удільної системи, зміцнення позицій окремих правителів та активізація діяльності духовенства і рицарства створили передумови для відновлення централізованої державної влади. Важливим етапом цього процесу стало встановлення влади чеського короля Вацлава II над значною частиною польських земель, що тимчасово забезпечило стабілізацію політичної ситуації та сприяло утвердженню ефективніших форм адміністративного управління, зокрема через запровадження інституту старост. Водночас іноземний характер його влади і прагнення до посилення централізованого контролю викликали невдоволення місцевих політичних сил, що зумовило подальшу боротьбу за відновлення національної державності.

Подальший розвиток подій був пов'язаний із діяльністю Владислава I Локєтка, який, скориставшись зміною міжнародної ситуації та внутрішнім послабленням позицій чеської династії, зумів поступово відновити контроль над ключовими територіями польських земель. Його політична стратегія ґрунтувалася на поєднанні військових дій, дипломатичних кроків і підтримки з боку церкви та

рицарства, що дозволило забезпечити відносну стабільність державної влади та створити передумови для відновлення монархічного правління. Водночас боротьба за Східне Помор'я і втручання Тевтонського ордену засвідчили складність міжнародного становища Польщі та визначили характер її зовнішньополітичних викликів на наступні десятиліття.

Кульмінаційним моментом процесу подолання політичної роздробленості стала коронація Владислава I Локєтка у 1320 р., яка символізувала відновлення Польської держави як королівства і закріплення принципу неподільності її території. Саме з цього часу поняття «корона Польського королівства» набуло чітко визначеного політико-правового змісту, що означав існування держави як єдиного організму незалежно від змін правителів чи територіальних втрат. Таким чином, завершення процесу політичної консолідації польських земель наприкінці XIII — на початку XIV ст. стало важливим етапом у формуванні середньовічної польської державності, створивши інституційні та ідеологічні засади для подальшого розвитку централізованої монархії.

ВИСНОВКИ

Період політичної роздробленості на польських землях був складним і суперечливим етапом історичного розвитку, який поєднував децентралізацію державної влади з активними процесами соціально-економічної трансформації та формування передумов для подальшого відновлення державної єдності. Аналіз джерельної бази, історіографічних підходів і конкретно-історичних подій засвідчив, що політична роздробленість не лише послабила централізовану владу, але й сприяла розвитку нових соціальних інститутів, господарських структур і політичних механізмів, які згодом стали основою консолідації польських земель у межах єдиної держави.

У ході дослідження джерел та історіографії проблеми встановлено, що питання політичної роздробленості Польщі посідає важливе місце в європейській та польській історичній науці і розглядається у контексті загальноєвропейських процесів розвитку феодального суспільства. Джерельну основу становлять передусім наративні пам'ятки середньовіччя, зокрема хроніки, літописи, життя святих, дипломатичні акти та правові документи, які відображають політичні, соціальні й економічні процеси досліджуваного періоду. Вагоме значення мають також матеріали археологічних досліджень, що дозволяють реконструювати особливості господарського життя і соціальної структури суспільства. Аналіз історіографії показав еволюцію наукових підходів до проблеми політичної роздробленості, починаючи від традиційних описових концепцій до сучасних інтерпретацій, які акцентують увагу на взаємозв'язку політичних процесів із соціально-економічними та культурними змінами.

Розгляд передумов і причин політичної роздробленості засвідчив, що її виникнення було зумовлене комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед внутрішніх причин визначальну роль відігравали особливості системи престолонаслідування, закріпленої у статуті Болеслава III Кривоустого 1138 р., яка передбачала поділ держави між членами правлячої династії і фактично узаконила принцип територіальної автономії окремих уділів. Посилення економічної та політичної ролі місцевої знаті, розвиток великого землеволодіння і формування

регіональних центрів влади сприяли зростанню відцентрових тенденцій. До зовнішніх чинників належали впливи сусідніх держав і постійна загроза втручання у внутрішні справи Польщі, що посилювало нестабільність політичної системи і ускладнювало збереження державної єдності.

Дослідження політичної ситуації на польських землях у період роздробленості показало, що цей час характеризувався тривалою боротьбою між удільними князями за верховну владу і контроль над стратегічно важливими територіями, насамперед Краковом, який традиційно розглядався як центр політичної єдності держави. Водночас польські землі перебували під постійним тиском зовнішніх сил. Особливо небезпечними були експансіоністські прагнення німецьких князівств і Бранденбурзького маркграфства, військова активність Тевтонського ордену, а також напади монгольських військ у XIII ст., які спричинили значні руйнування і людські втрати. Зовнішні загрози не лише послаблювали обороноздатність країни, але й водночас стимулювали розвиток військової організації та зміцнення оборонних структур, що сприяло формуванню передумов для політичної консолідації.

Аналіз економічного розвитку польських земель у період політичної роздробленості засвідчив, що саме в цей час відбулися суттєві зміни в господарському житті країни, які визначили подальший напрям її соціально-економічної еволюції. Важливу роль відіграли процеси колонізації на польському і німецькому праві, що сприяли освоєнню нових земель, зростанню продуктивності сільського господарства і формуванню нових форм землекористування. Запровадження трипільної системи землеробства, поширення нових знарядь праці та розвиток ремесел і торгівлі створили умови для активізації товарно-грошових відносин і зміцнення економічних зв'язків між регіонами. Значний вплив на господарський розвиток справило відкриття родовищ кам'яної солі у Малопольщі, що забезпечило стабільні доходи до державної скарбниці і сприяло інтеграції польської економіки у міжнародні торговельні мережі.

У процесі дослідження відновлення єдності Польської держави встановлено, що політична консолідація польських земель була результатом тривалого

поєднання соціально-економічних, політичних і ідеологічних чинників. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли зростання економічної взаємозалежності регіонів, підтримка об'єднувчих прагнень з боку церкви і рицарства, а також діяльність окремих правителів, які послідовно прагнули відновити централізовану владу. Особливого значення набули коронації Пшемисла II у 1295 р. та Владислава I Локєтка у 1320 р., що символізували відновлення польської монархії і закріплення принципу політичної єдності держави. Водночас утвердження поняття «корона Польського королівства» означало формування нової політико-правової концепції державності, відповідно до якої територія країни розглядалася як неподільна цілісність, незалежна від особи правителя.

Таким чином, політична роздробленість польських земель у XII–XIV ст. була не лише періодом децентралізації і внутрішніх конфліктів, але й важливим етапом становлення середньовічної польської державності. Саме в цей час сформувалися соціально-економічні та політичні передумови для відновлення єдиної держави, що завершилося утвердженням централізованої монархії на початку XIV ст. і започаткувало новий етап розвитку Польщі як важливого політичного суб'єкта Центрально-Східної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Галл Анонім. Хроніка і діяння князів та правителів польських (10-ті роки XII ст.) / пер. М. С. Кривавич // Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя) : навч. посібник / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 372–373.
2. Янко з Чернкова. Мемуари (XIV ст.) // Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя) : навч. посібник / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 381–382.
3. Cronica magna Lechitarum et Polonorum *Monumenta Poloniae Historica* wyd. A. Bielowski. — Lwów : Nakładem własnym, 1872. — Т. 2. — S. 467–598. — Режим доступу:
<https://polona.pl/item-view/83c3254d-d5d7-4069-bd25-f4e017ce3e48>
4. Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego Jan Długosz. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Режим доступу:
<https://polona.pl/preview/8cbe628c-0263-455e-8a74-061ff5f8045c>
5. Gallus Anonymus. Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum *Monumenta Poloniae Historica* Режим доступу:
<https://www.nexto.pl/upload/virtualo/avalon/02bf7193cc45f8cb568a17040ff530b9fb50ab6b/free/02bf7193cc45f8cb568a17040ff530b9fb50ab6b.pdf>
6. Rocznik kapituły krakowskiej Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz wyd. Z. Kozłowska-Budkowa. — Warszawa, 1978. — S. 19–105. — Режим доступу: <https://rcin.org.pl>
7. Rocznik kapituły krakowskiej. *Monumenta Poloniae Historica* wyd. A. Bielowski. — Lwów : Akademia Umiejętności, 1872. — Т. 2. — S. 797–807. Електронний ресурс:
<https://polona.pl/item/monumenta-poloniae-historica-t-2,ODk3NTY1Ng>

Статті та монографії

8. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян / пер. з англ. Р. Ткачук ; наук. ред. О. Сліпушко. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
9. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 649 с.
10. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев: Наукова думка, 1988. 134 с.
11. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: Академперіодика, 2021. 598 с.
12. Грушевський М. С. *Історія України-Руси*: у 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. 633 с.
13. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
14. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко ; 2-ге вид. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
15. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2001. 632 с.
16. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів іст. і гуманітар. ф-тів ун-тів / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 660 с.
17. Комар О. В. Русь і Польща у ранньому середньовіччі. Київ: Інститут археології НАН України, 2013. 148 с.
18. Крикун М., Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 752 с.
19. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.

20. Яковенко Н. Нариси історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
21. Biniś-Szkopek M. Bolesław IV Kędzierzawy: książę Mazowsza i princeps. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009. 302 s.
22. Bujak A. Nekropolie królów i książąt polskich. Warszawa: Sport i Turystyka, 1988. 247 s.
23. Czubiński A., Topolski J. Historia Polski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 690 s.
24. Davies N. Heart of Europe: A Short History of Poland. Oxford ; New York: Oxford University Press, 1990. 511 p.
25. Dobosz J. Kazimierz II Sprawiedliwy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011. 332 s.
26. Dobosz J. Piastowie wobec premonstratensów i innych form kanonikatu regularnego w XII wieku. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 40. Studia Historica 5 (2007): Premonstratensi na ziemiach polskich w średniowieczu i epoce nowożytnej / red. J. Rajman. Kraków, 2007. S. 6–18.*
27. Dworsatschek M. Władysław II Wygnaniec. Kraków: Universitas, 2009. 224 s.
28. Gieysztor A. Badania nad średniowieczem powszechnym w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1995. 274 s.
29. Gieysztor A. Mitologia Słowian. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982. 272 s.
30. Halecki O. *A History of Poland*. London; New York: Routledge Kegan Paul, 1978. 383 p.
31. Jabłoński B., Maik K., Janiak D., Jędrowski Ł. Historiografia doby rozbitcia dzielnicowego w Polsce Poznań : Wydawnictwo PSP, 2023. 294 s.
32. Jasiński K. Rodowód Piastów wielkopolskich Poznań : Wydawnictwo Historyczne, 2004. 289 s.
33. Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. Warszawa: Key Text, 2010. 304 s.

34. Kraszewski J. I. Historia prawdziwa o Petрку Właście palatynie, którego zwano Duninem: opowiadanie historyczne z XII wieku. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1983. 214 s.
35. Lukowski J., Zawadzki H. *A Concise History of Poland*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 528 p.
36. *Sacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym* / red. A. Pieniądz-Skrzypczak, J. Pysiak. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005. 322 s.
37. Smoliński M. Okoliczności i cel polityczny małżeństwa Kazimierza Sprawiedliwego z Heleną Znojemską. *Caesar et duces Poloniae. Szkice z dziejów stosunków polsko-niemieckich w drugiej połowie XII wieku (1146–1191)*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. S. 115–132.
38. Spórna M., Wierzbicki P. Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2003. 496 s.
39. Światłowski M. Rozdrobnienie dzielnicowe w Polsce. XII–XIII wiek. Kraków: Avalon, 2015. 304 s.
40. Vetulani A. Nowy zarys historii ustroju Polski w średniowieczu *Przegląd Historyczny*. 1948. T. 37. S. 36–61. — Режим доступу: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/przeglad-historyczny/1948-tom-37/przeglad_historyczny-r1948-t37-s36-61.pdf
41. Węcowski P. Początki Polski w pamięci historycznej późnego średniowiecza *Przegląd Historyczny*. 2016. T. 107, nr 1. S. 3–24.
42. Wyrozumski J. *Dzieje Krakowa*. T. 1: Kraków do schyłku wieków średnich. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1992. 199 s.

Навчальні посібники. Підручники

43. Історія Польщі : навчально-методичний посібник / за ред. П. С. Федорчака. Івано-Франківськ: Плай, 1995. 72 с.